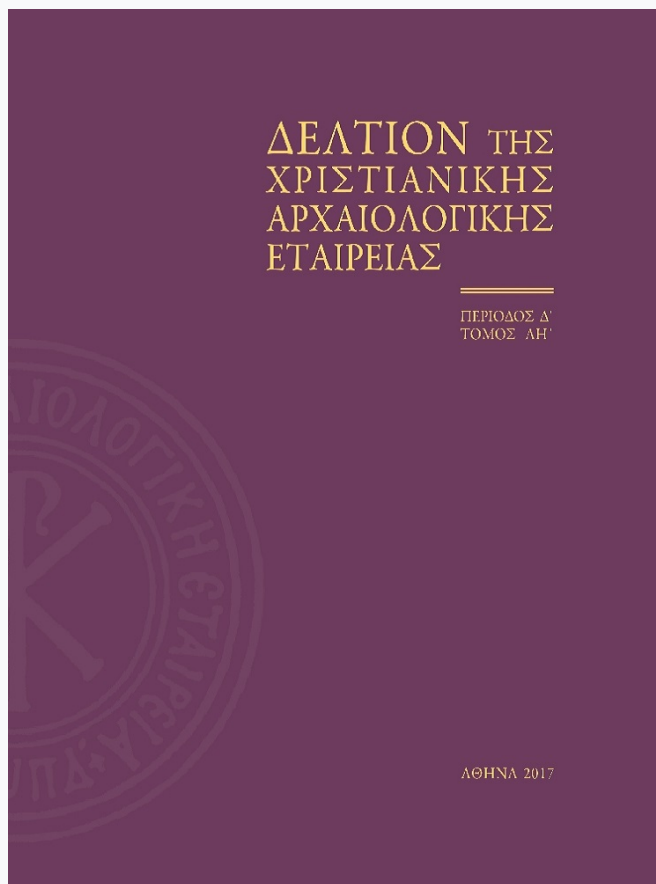

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 38 (2017)

Δελτίον ΧΑΕ 38 (2017), Περίοδος Δ'

Νέα ερμηνευτική πρόταση και αναχρονολόγηση του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος των Σόλων.

Ντόρια ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Doria NICOLAOU)

doi: [10.12681/dchae.14191](https://doi.org/10.12681/dchae.14191)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΝΙΚΟΛΑΟΥ (Doria NICOLAOU) Ν. (2017). Νέα ερμηνευτική πρόταση και αναχρονολόγηση του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος των Σόλων. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 38, 57-86.
<https://doi.org/10.12681/dchae.14191>

ΝΕΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΣΟΛΩΝ

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η προσπάθεια ανασύστασης των χρονολογικών φάσεων του επισκοπικού συγκροτήματος των Σόλων καθώς και η διατύπωση μιας νέας ερμηνευτικής πρότασης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων που προϋπήρχαν της ανέγερσης των δύο διαδοχικών χρονολογικά βασιλικών, της πεντάκλιτης (δεύτερο μισό 5ου αιώνα) και της τρίκλιτης (δεύτερο μισό 6ου αιώνα). Τα πρώιμα αυτά κατάλοιπα (4ος – μέσα 5ου αιώνα), τα οποία σχετίζονται άμεσα με την παρουσία νερού, φαίνεται ότι συνδέονται με τον υπόσκαφο θάλαμο, πιθανότατα τον χώρο ταφής του αγίου Αυξιβίου και θα μπορούσαν άρα να ταυτιστούν με το Μαρτύριό του.

The aim of this study is the reconstruction of the chronological phases of the episcopal complex of Soloi and a new interpretation for the architectural remains, that pre-existed the construction of the two chronologically successive basilicas, the five aisled (second half of the 5th century) and three aisled basilica (second half of the 6th century). These early remains (4th – mid-5th century), which are strictly related with the presence of water, seem to be associated with the underground chamber, probably the place where St. Auxibius was buried. They can therefore be identified as its Martyrion.

Λέξεις κλειδιά

Ύστερη Αρχαιότητα, παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική, Μαρτύριο, λείψανα, άγιος Αυξιβίος, αγίασμα, Κύπρος (Σόλοι).

Keywords

Late Antiquity; Early Christian Architecture; Martyrion; holy relics; holy water; saint Auxibios; Cyprus (Soloi).

Στις αρχές του 18ου αιώνα τα ορατά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης των Σόλων άρχισαν να κεντριζούν το ενδιαφέρον των ξένων περιηγητών και αρχαιοδιφών, όπως του R. Pockocke, ο οποίος αναφέρεται στα ερείπια που ο ίδιος είδε κατά την επίσκεψή του στους Σόλους¹.

Στα μέσα του 19ου αιώνα οι Le Bas και Waddington αναφέρουν ότι η πόλη κρύβει μεγάλο ενδιαφέρον και πρέπει να ανασκαφεί². Το 1877 ο L. Palma di Cesnola περιγράφει τα κατάλοιπα με περισσότερη ακρίβεια: αναφέρεται αρχικά στο θέατρο των Σόλων και συνεχίζοντας

* Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, *WissenschaftsCampus Mainz Postdoctoral Fellow Mainz. dorianicolaou@gmail.com*

** Θα ήθελα κατ' αρχάς να ευχαριστήσω τον καθηγητή Federico Guidobaldi του Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana της Ρώμης για τις ουσιαστικές συζητήσεις σχετικά με το εν λόγω μνημείο καθώς και τους φίλους και συνεργάτες Δρ Ελένη Προκοπίου και Δρ Ελευθέριο Χαραλάμπους για την ανταλλαγή απόψεων επί του θέματος. Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τον πατέρα Φώτιο Ιωακείμ και τον Δρ Χριστόδουλο Χατζηχριστοδούλου για την εποικοδομητική επίσκεψη στον αρχαιολογικό

χώρο των Σόλων. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στους κριτές της μελέτης για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους. Αυτή η μελέτη ολοκληρώθηκε κατά τη διάρκεια μεταδιδακτορικού μου προγράμματος που πραγματοποιείται στο πλαίσιο των δράσεων του WissenschaftsCampus σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Johannes Gutenberg που έχει έδρα το Mainz της Γερμανίας.

¹ R. Pockocke, *Description of the East*, II, 2, Λονδίνο 1745, 223.

² Ph. Le Bas – W. H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du Gouvernement français pendant les années 1843 et 1844*, Παρίσι 1870.

λέει ότι στον ίδιο λόφο είδε τα θεμέλια κυκλικού κτηρίου, κάτω από το οποίο υπήρχε μια σπηλιά, ενώ στον ίδιο χώρο ήταν ορατά τα θραύσματα από κίονες και κιονόκρανα³. Την περίοδο αυτή πρέπει να έγιναν πολλές και μεγάλες συλήσεις στην περιοχή: χαρακτηριστικά ο Hogarth αναφέρει το 1888 ότι δεν διέκρινε κάποιο σημείο για να σκάψει το οποίο θα απέφερε κέρδος⁴. Η πρώτη επιστημονική αρχαιολογική αποστολή στους Σόλους ξεκινά το 1926 με τη Σουηδική Αποστολή υπό τη διεύθυνση του E. Gjerstad⁵. Από το 1964 και μέχρι το 1974 η Καναδική Αποστολή του Πανεπιστημίου του Laval ανέλαβε τη συστηματική ανασκαφή αναδεικνύοντας μνημειακά κτήρια της ρωμαϊκής και παλαιοχριστιανικής πόλης των Σόλων, ενώ παράλληλα έφερε στο φως ενδείξεις ότι στον χώρο υπήρχε οικισμός τουλάχιστον από την κυπρο-αρχαϊκή περίοδο⁶. Το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου ανέσκαψε τάφους σε νεκροπόλεις διαφόρων εποχών, στις θέσεις «Άγιος Κουρνούτας»⁷ και «Φίσα»⁸ το 1967 και το 1972 αντίστοιχα. Μετά την τουρκική εισβολή του 1974 όλες οι έρευνες διακόπηκαν βίαια. Εξαιτίας της κατοχής ο αρχαιολογικός χώρος έχει υποστεί μεγάλες ζημιές, στις

οποίες αναφέρονται άρθρα του τουρκοκυπριακού και ξένου Τύπου⁹. Το 2005, εντούτοις, ένα πρόγραμμα των Ηνωμένων Πολιτειών χρηματοδότησε τη μελέτη, τεκμηρίωση, συντήρηση και προστασία της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και των δαπέδων της¹⁰.

Η πόλη των Σόλων, κτισμένη σε ιδανική τοποθεσία στη βόρεια ακτή της Κύπρου, στα ανατολικά του ποταμού Κάμπου και δυτικά του ποταμού Ξερού, παρουσιάζει μια θεαματική συνέχεια οργανωμένης ανθρώπινης παρουσίας από την πρόωμη εποχή του Σιδήρου¹¹ μέχρι τη βυζαντινή εποχή¹². Η πόλη αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα που συμβατικά ονομάστηκαν από τους καναδούς αρχαιολόγους ως η πάνω (*ville haute*) και η κάτω πόλη (*ville basse*)¹³: πάνω στον λόφο έχει

³ «On the same slope are the foundations of a circular building with a cave beneath it [...]»: L. Palma di Cesnola, *Cyprus: It's ancient cities, tombs and temples*, Λονδίνο 1877, 229. Θα μπορούσαμε ίσως να υποθέσουμε ότι ο Cesnola είδε τα κατάλοιπα του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος και το «κυκλικό» κτήριο να είναι η βόρεια πλάγια αφίδα της βασιλικής, η οποία, όπως θα δούμε στη συνέχεια, βρίσκεται πάνω από έναν υπόγειο χώρο. Ο Cesnola βλέποντας τα κατάλοιπα ημικυλινδρικού αρχιτεκτονήματος πιθανότατα θεώρησε ότι ανήκουν σε κυκλικό κτίσμα, και συγκεκριμένα στον ναό της Κυβέλης, αφού στην ίδια περιοχή βρήκε μαρμάρινο άγαλμα που εκείνος θεώρησε ότι ανήκει στην εν λόγω θεότητα.

⁴ Περισσότερα για τη δραστηριότητά του κατά τον 19ο αιώνα στους Σόλους, βλ. J. des Gagniers, «Excavations at Soloi», *The Archaeology of Cyprus, Recent Developments*, επιμ. N. Robertson, New Jersey 1975, 214-215.

⁵ E. Gjerstad – J. Lindres – E. Sjöqvist – A. Westholm, *The Swedish Cyprus Expedition, III, Finds and Results of the excavation in Cyprus 1927-1931*, Στοκχόλμη 1937, 399-582.

⁶ Για μια συνοπτική αναφορά στο έργο της Καναδικής Αποστολής, βλ. des Gagniers, «Excavations at Soloi», ό.π. (υποσημ. 4), 211-232.

⁷ A. Christodoulou, «Hellenistic terracotta figurines from Soloi», *RDAC* 1970, 142-145.

⁸ Δ. Χρίστου, «Νέαι αρχαιολογικά μαρτυρία εκ νεκροπόλεως τών Σόλων», *RDAC* 1973, 91-102.

⁹ [http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/38CC8D2010A9DEA2C225726E003849C1?OpenDocument_\(ημερομηνία_πρόσβασης_30.09.2016\)](http://www.mcw.gov.cy/mcw/DA/DA.nsf/All/38CC8D2010A9DEA2C225726E003849C1?OpenDocument_(ημερομηνία_πρόσβασης_30.09.2016)).

¹⁰ Περισσότερα για το συγκεκριμένο πρόγραμμα, βλ. D. S. Neal, *The Basilica at Soli Cyprus: A survey of the buildings and mosaics*, Supporting Activities that Value the Environment (SAVE) Project, International Resources Group, χ.χ. χ.τ. [2009], 11. X. Γ. Χοτζάκογλου, βιβλιοκρισία του D. S. Neal, *The Basilica at Soli Cyprus: A survey of the buildings and mosaics*, Supporting Activities that Value the Environment (SAVE) Project, International Resources Group, χ.χ. χ.τ. [2009], *ΚυπρΣπουδ* ΟΓ' (2009), 251-255.

¹¹ V. Karageorghis, «Contribution to the early history of Soloi in Cyprus», *AAA* VI/1 (1973), 145-149. Χρίστου, «Νέαι αρχαιολογικά μαρτυρία», ό.π. (υποσημ. 8), 96-98. Α. Σατράκη, *Από τον Κόσμο στο Νικοκρέοντα: η πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα*, Αθήνα 2012, 159. G. Papantoniou, *Religion and social transformations in Cyprus: from the Cypriot basileis to the Hellenistic strategos*, Leiden 2012, 297.

¹² Ενδείξεις για τη φάση εγκατάλειψης της πόλης των Σόλων έχουμε μόνο από την περιοχή του παλαιοχριστιανικού επισκοπικού συμπλέγματος, όπου βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία που χρονολογούνται στον 9ο-10ο αιώνα μ.Χ. V. Karageorghis, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970», *BCH* 95 (1971), 424. Επίσης, στα επιφανειακά στρώματα βρέθηκαν όστρακα και νομίσματα, τα οποία χρονολογούνται μέχρι τον 14ο αιώνα. V. Karageorghis, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970», *BCH* 97 (1973), 673.

¹³ Ορολογία που προτάθηκε από την Καναδική Αποστολή. V. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes de fouilles (1964-1974)*, I, Sainte Foy 1985, XIV (Εισαγωγή από τον J. des Gagniers και δημοσίευση ανασκαφής από τον V. Tran Tam Tinh).

έρθει στο φως ο ναός¹⁴ και το γνωστό ως ανάκτορο¹⁵, στη βόρεια πλαγιά του λόφου το θέατρο¹⁶ και χαμηλότερα το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα με την επισκοπική βασιλική, ενώ βορειότερα και μέχρι το λιμάνι αναπτύσσεται η κάτω πόλη, δομημένη σε αναβαθμίδες, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους¹⁷ (Εικ. 1). Στην περιοχή αυτή οι ανασκαφές του καναδικού Πανεπιστημίου Laval έφεραν στο φως μέρος της ρωμαϊκής αγοράς και της οδού της γνωστής ως «μνημειακής», καθώς επίσης ένα νυμφαίο και μία οικία, στον χώρο της οποίας η στρωματογραφική έρευνα απέδειξε συνέχεια χρήσης από την Αρχαϊκή μέχρι και τη Ρωμαϊκή περίοδο¹⁸. Ο λόφος της «ακρόπολης» ήταν οχυρωμένος προς τα ανατολικά, νότια και δυτικά, ενώ τα ανατολικά και δυτικά τμήματα του τείχους¹⁹ προχωρούσαν

μέχρι τους δύο πιστούς βραχίονες του λιμανιού²⁰. Η πρόσβαση στην πόλη γινόταν μέσω πυλών που συνδέονταν με τις κύριες οδικές αρτηρίες της πόλης. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η μνημειακή οδός, που ήρθε στο φως δίπλα από την αγορά, με κατεύθυνση ανατολή – δύση, είναι η *decumanus maximus*, η οποία κατέληγε στην ανατολική πύλη της πόλης ακολουθώντας την παρειά του λόφου με νοτιοανατολική κατεύθυνση²¹. Η δυτική πύλη ήταν ήδη γνωστή στη Σουηδική Αποστολή αλλά η θέση της δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά²². Οι επίπλεον οδικοί άξονες που ανασκάφηκαν, είναι παράλληλοι με την *decumanus maximus*, γεγονός που υποδεικνύει ότι στους Σόλους υιοθετήθηκε το ιπποδάμειο

¹⁴ Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 412-415. A. Ulbrich, *Kypris. Heiligtümer und Kultweiblicher Gottheiten auf Zypren in der kyproarchaischen und kyproklassischen Epoche (Königszeit)* (Alter Orient und Altes Testament, 44), Münster 2008, 455-456. Papantoniou, *Religion and social transformations*, ό.π. (υποσημ. 11), 166-167.

¹⁵ Τμήμα μεγάλου κτηρίου, που χαρακτηρίστηκε ως ανάκτορο, εντοπίστηκε αρχικά από τη Σουηδική Αποστολή [Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 413], ενώ αργότερα ερευνήθηκε και από την καναδική ομάδα [V. Karageorghis, «Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1970», *BCH* 98 (1974), 885-886]. Χρονολογήθηκε στην ελληνιστική εποχή, αλλά η απουσία μιας τελικής μελέτης και δημοσίευσης των ανασκαφικών αποτελεσμάτων δεν επιτρέπει καταληκτικά συμπεράσματα. Περισσότερα για τα ανάκτορα της αρχαϊκής και κλασικής Κύπρου, βλ. A. Hermay, «Building power: Palaces and the built environment in Cyprus in the Archaic and Classical Periods», *Bulletin of the American School of Oriental Research* 370 (2013), 83-101.

¹⁶ Χρονολογήθηκε από τους Σουηδούς κατά τη ρωμαϊκή εποχή, και συγκεκριμένα γύρω στα τέλη του 2ου – αρχές 3ου αιώνα μ.Χ. Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 548-582.

¹⁷ R. Ginouvès, *Soloi. Dix campagnes de fouilles (1964-1974)*, *La ville basse*, II, Sainte Foy 1989, 43-44.

¹⁸ J. des Gagniers, «Les fouilles de l'université Laval à Soloi», *Archaeology in Cyprus, 1960-1985*, επιμ. V. Karageorghis, Λευκωσία 1985, 256-261.

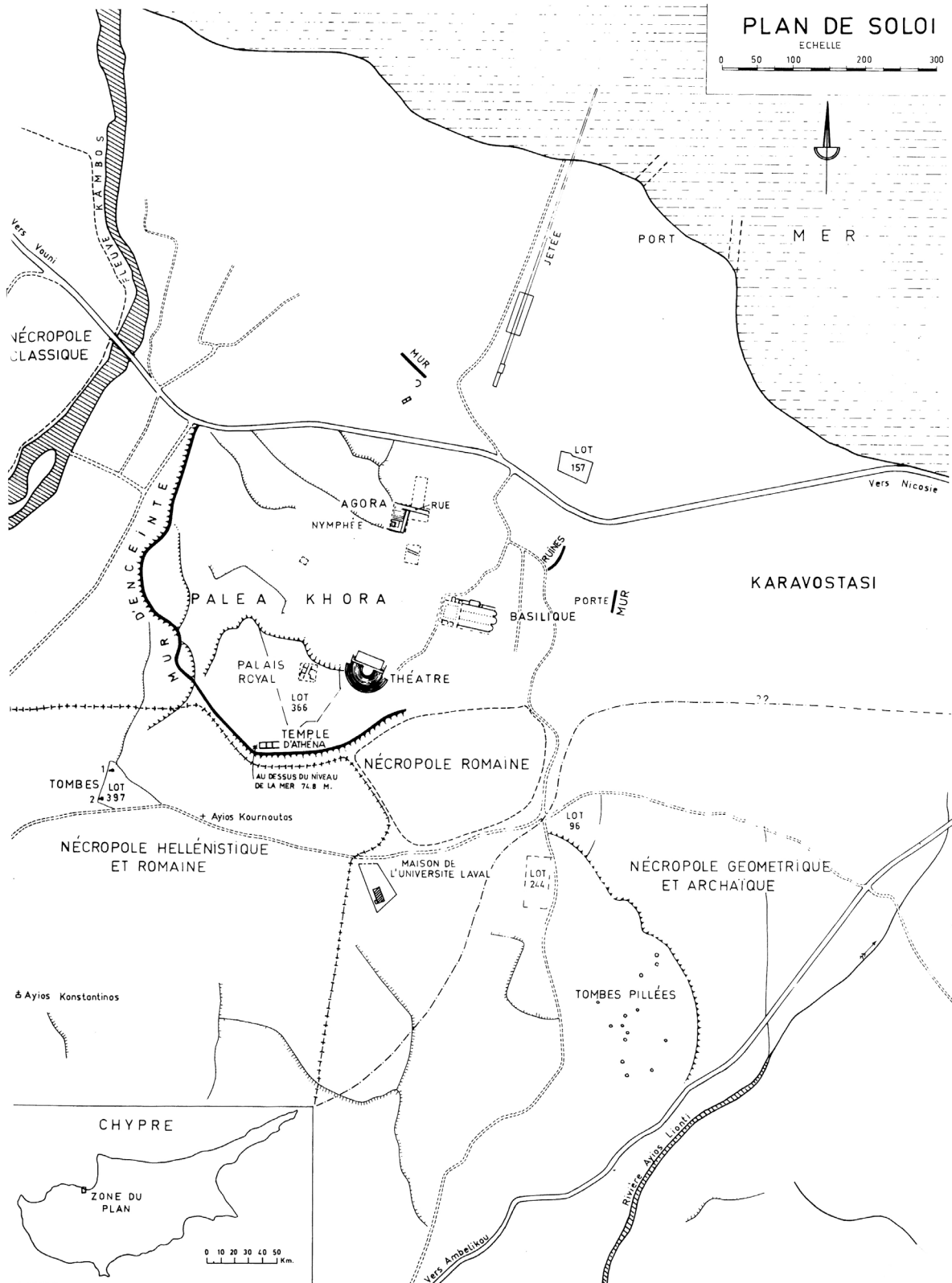
¹⁹ Η πόλη των Σόλων ήταν τειχισμένη ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ., αφού, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος, πολιορκήθηκε από τους Πέρσες για πέντε μήνες (Ηρόδοτος, V, 115). Καμία στρωματογραφική έρευνα, ωστόσο, δεν έχει μέχρι στιγμής επιβεβαιώσει αρχαιολογικά την περίμετρο και την έκταση που καταλάμβαναν τα τείχη της αρχαϊκής/κλασικής/ελληνιστικής πόλης. Το μέρος

του τείχους και των θεμελίων του που ήταν ορατά από τους σουηδούς και καναδούς αρχαιολόγους, σχετίζονται πιθανότατα με το ρωμαϊκό πολεοδομικό πρόγραμμα της δυναστείας των Αντωνίων ή/και των Σεβήρων, βλ. C. Balandier, *Fortifications et défense des territoires à Chypre de l'époque archaïque aux invasions arabes, VIII av. N.E. – VIIe de N.E.* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Université Aix-Marseille I, Aix-Marseille 1999, 202.

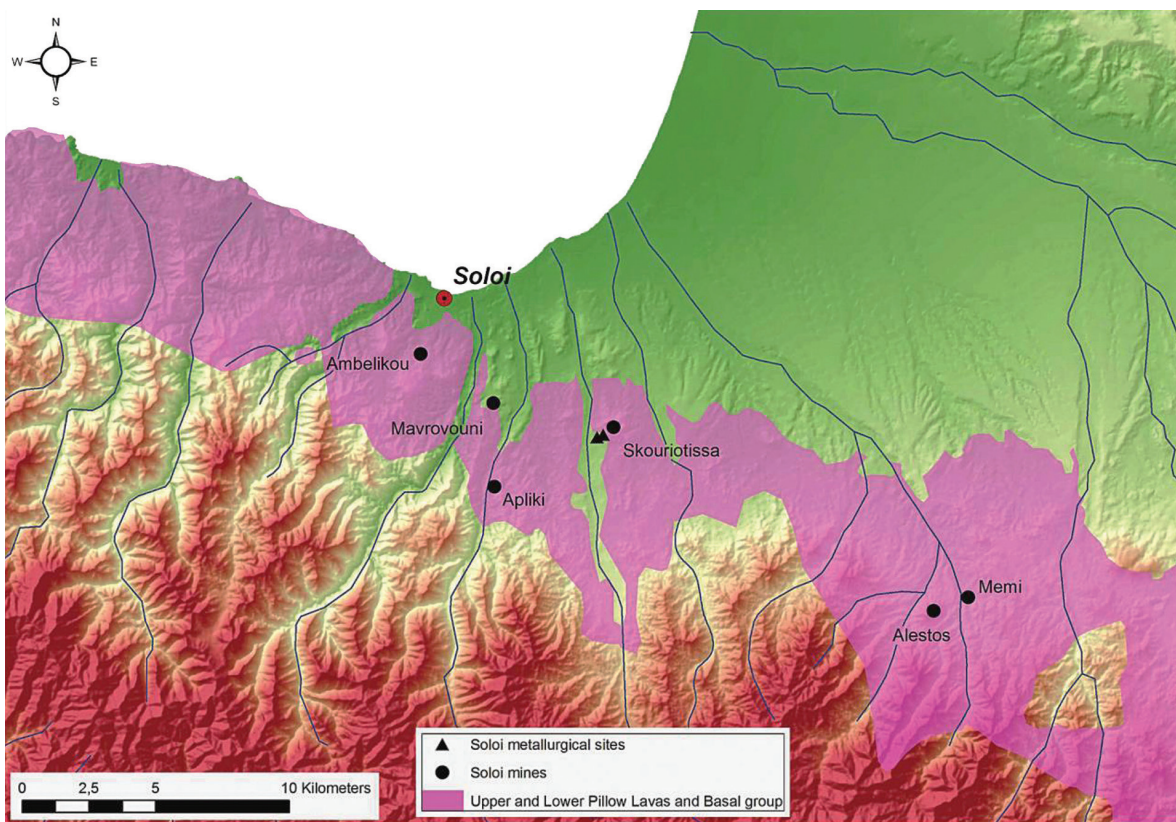
²⁰ Για τις εγκαταστάσεις του λιμανιού, βλ. Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 402. Ginouvès, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 17), 44. Ο Περίπλους του ψευδο-Σκύλακα (4ος π.Χ. αιώνας) αναφέρει ότι η πόλη είχε και χειμερινό λιμάνι: K. Müller, *Geographi Graeci minores: Tabulae in geographos graecos minores. Pars prima*, Παρίσι 1855, 77-78. A. Peretti, *Il Periplo di Scilace: studio sul primo portolano del Mediterraneo*, Πίζα 1979, 485-504. Οι γεωγράφοι Στράβων (14.6.3), Πλίνιος (*NH* 5.129-131) και Πτολεμαίος (*Geog.* 5.14.1-7) του 1ου και 2ου μ.Χ. αιώνα κάνουν αναφορά στο λιμάνι των Σόλων, ενώ αντίθετα στον *Σταδιασμό* ή *Περίπλου της Μεγάλης Θαλάσσης* (297-317) η πόλη των Σόλων περιγράφεται ως *αλίμενος*. Σχετικά με τη χρονολόγηση και το περιεχόμενο του έργου, πρβλ. S. Medas, «Lo Stadiasmo o Periplo del Mare Grande e la navigazione antica: commento nautico al più antico testo portolanico attualmente noto», *Gerión* 26/12 (2008), 5-225. Στο κείμενο του *Βίου* του αγίου Αυξιβίου (πρώτο μισό του 7ου μ.Χ. αιώνα) δεν γίνεται αναφορά στο λιμάνι των Σόλων αλλά σε ένα λιμάνι *έν κόμη τινι καλουμένη Λιμνίτη, ως από σημείων τεσσάρων της Σολίων πόλεως*. J. Noret (επιμ.), *Hagiographica Cypria* (Corpus Christianorum, Series Graeca, 26), Turnhout 1993, 179.

²¹ Πρώτος ο Westholm εντόπισε τη θέση [Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 402], ενώ ο Ginouvès [*Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 17), 61-62] την ερμηνεύει ως μια από τις κύριες πύλες της πόλης. Η ακριβής τοποθέτηση της πύλης δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά.

²² Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 402.

Εικ. 1. Η πόλη των Σόλων.

Εικ. 2. Η ευρύτερη περιοχή των Σόλων και τα μεταλλεία χαλκού.

πολεοδομικό σύστημα²³. Η παλαιοχριστιανική βασιλική εντάσσεται απόλυτα σ' αυτόν τον πολεοδομικό ιστό της ρωμαϊκής/υστερορωμαϊκής πόλης, αφού η δόμησή της είναι παράλληλη προς τον άξονα ανατολής – δύσης της κύριας οδού των Σόλων.

Οι Σόλοι οφείλουν τη μεγάλη ακμή τους κυρίως στην εξόρυξη, εκμετάλλευση και εμπορία του χαλκού από τα μεταλλεία που βρίσκονταν νοτιότερα, στους πρόποδες του Τροόδους, όπως διαφαίνεται τόσο από τις γραπτές πηγές²⁴ όσο και από τις αρχαιολογικές

μαρτυρίες²⁵. Η ευρύτερη περιφέρεια των Σόλων ήταν ιδιαίτερα πλούσια σε μεταλλεία χαλκού, ίσως η πλουσιότερη στο νησί²⁶, γεγονός που τεκμηριώνεται από τη διαχρονική μεταλλευτική δραστηριότητα, κυρίως στο μεταλλείο της Σκουριώτισσας, από την εποχή του Χαλκού μέχρι τις μέρες μας²⁷ (Εικ. 2). Παράλληλα, οι δασώδεις πρόποδες του Τροόδους προσέφεραν πόρους

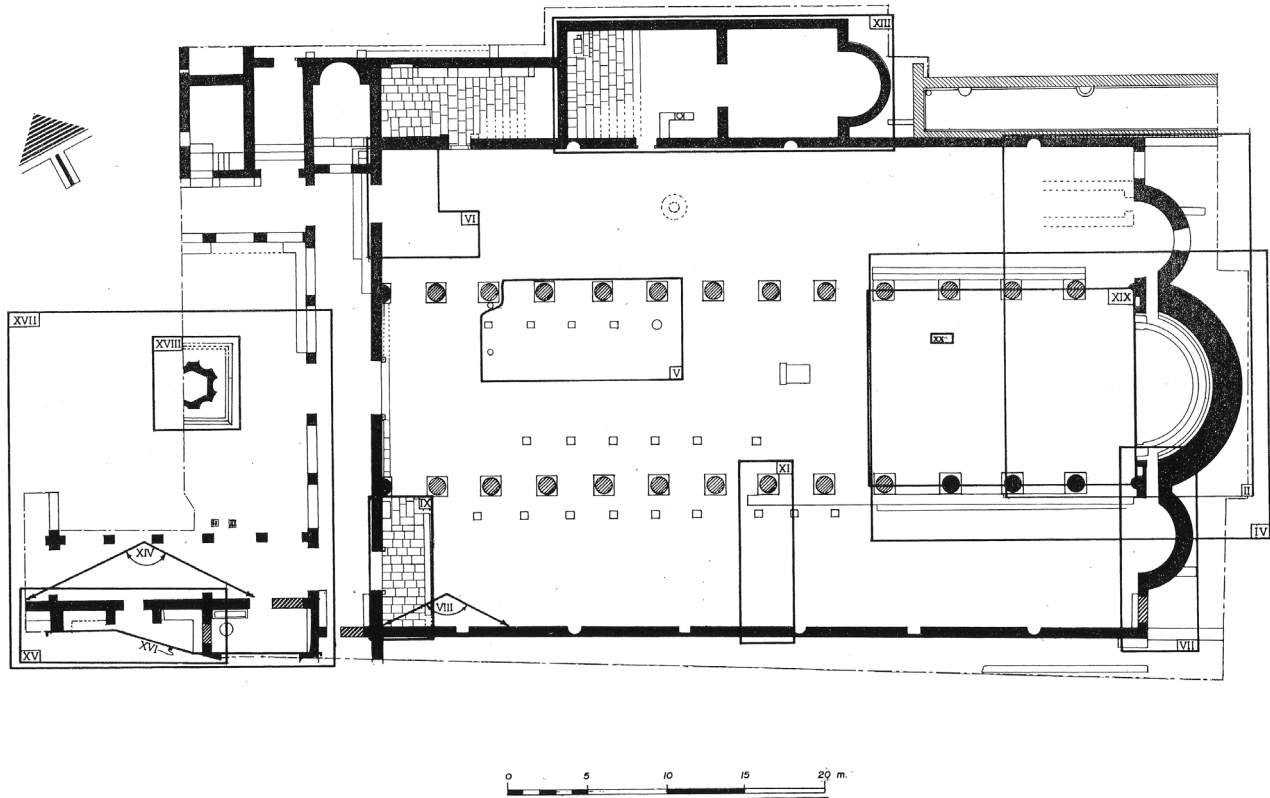
²³ Ginouvès, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 17), 43-46.

²⁴ Περισσότερα για τις γραπτές πηγές που αναφέρονται σε μεταλλεία των Σόλων, βλ. V. Kassianidou, «Hellenistic and Roman mining in Cyprus», *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, επιμ. Γ. Κ. Ιωαννίδης – Σ. Α. Χατζηστυλίου, Α', Λευκωσία 2000, 746. V. Kassianidou, «The production of copper in Cyprus during the Roman Period», *Πρακτικά του Δ' Κυπριολογικού Συνεδρίου*, επιμ. Α. Δημητρίου, Α'2, Λευκωσία 2011, 540.

²⁵ Β. Κασσιανίδου, «Η Κύπρος, το νησί του χαλκού», *Ιστορία των Ελλήνων*, 15, Αθήνα 2006, 90-113.

²⁶ Τα μεταλλεία Αμπελικού, Μαυροβουνίου, Απλίκι και Σκουριώτισσας βρίσκονται στην ευρύτερη περιφέρεια των Σόλων, βλ. V. Kassianidou, «The Exploitation of the Landscape: Metal Resources and the Copper Trade during the Age of the Cypriot City-Kingdoms», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 370 (November 2013), 57.

²⁷ A. Boutin – M. Given, «The Karkotis Valley», *Landscape and Interaction: The Troodos Archaeological and Environmental Survey Project, Cyprus*, επιμ. M. Given – A. Bernard Knapp – J. Noller – L. Sollars – V. Kassianidou, 2 (The TAESP Landscape, Levant Supplementary Series 15), Οξφόρδη – Oakville 2013, 114-138.

Εικ. 3. Η βασιλική των Σόλων.

ξυλείας αναγκάιους στη διαδικασία εξόρυξης και επεξεργασίας του μεταλλεύματος²⁸. Ο φυσικός, λοιπόν, πλούτος της περιοχής, σε συνδυασμό με την παρουσία μεγάλων και εύφορων καλλιεργήσιμων πεδιάδων, ποταμών και φυσικά του λιμανιού, αποτέλεσαν τους κύριους και διαχρονικούς παράγοντες άνθησης και ευημερίας της πόλης των Σόλων. Αυτή η ευμάθεια, κυρίως των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, αντικατοπτρίζεται στα ορατά κατάλοιπα της πόλης και, όπως θα δούμε συγκεκριμένα, στο επισκοπικό συγκρότημα με τη βασιλική.

Η βασιλική των Σόλων βρίσκεται εντός των τειχών της υστερορωμαϊκής πόλης²⁹, βορειοανατολικά του

θεάτρου και νοτιοδυτικά της αγοράς. Κτισμένη στην πλαγιά του λόφου πάνω σε ημιτεχνητή αναβαθμίδα, σχεδόν 20 μ. πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας, δεσπόζει πάνω από την εύφορη πεδιάδα που καταλήγει στο λιμάνι της πόλης (Εικ. 1). Είναι η μοναδική μέχρι στιγμής παλαιοχριστιανική βασιλική που ανασκάφηκε στην αρχαία πόλη των Σόλων και η τρίτη σε μέγεθος βασιλική της Κύπρου³⁰.

Αν και η βασιλική των Σόλων έχει δημοσιευτεί από

²⁸ Μέσα από αναλύσεις δειγμάτων άνθρακα φάνηκε ότι το ξύλο που χρησιμοποιήθηκε ήταν από το δέντρο *Pinus brutia*, το οποίο ευδοκμεί στις εν λόγω περιοχές. Μ. Ντινού, «Charcoal Analysis», *Landscape and Interaction*, ό.π. (υποσημ. 27), 253-261.

²⁹ Μεγάλο μέρος των τειχών της πόλης έχει έρθει στο φως με τις αρχαιολογικές ανασκαφές της Σουηδικής και της Καναδικής

Αποστολής. Gjerstad κ.ά., *The Swedish Cyprus Expedition*, ό.π. (υποσημ. 5), 402. Για μια λεπτομερή περιγραφή των τειχών, βλ. Γιουνόν, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 17), xv.

³⁰ Η μεγαλύτερη είναι η βασιλική του Αγίου Επιφανίου στην τότε πρωτεύουσα της Κύπρου Σαλαμίνα/Κωνσταντία και ακολουθεί η βασιλική της Χρυσοπολίτισσας στη Νέα Πάφο (πρωτεύουσα του νησιού μέχρι τα μέσα του 4ου αιώνα μ.Χ.). Τόσο οι βασιλικές της Σαλαμίνας/Κωνσταντίας και της Νέας Πάφου όσο και η βασιλική των Σόλων αποτελούσαν επισκοπικές έδρες των αντίστοιχων επισκοπών που αναφέρονται ήδη από τα αποστολικά χρόνια (*Πράξεις των Αποστόλων*).

τους καναδούς αρχαιολόγους³¹, εντούτοις η αρχιτεκτονική ανάλυση των οικοδομικών φάσεων του είναι αρκετά πολύπλοκη και περιέχει πολλές ανακρίβειες, αποτέλεσμα της βίαιης διακοπής των αρχαιολογικών ερευνών το 1974. Όπως, άλλωστε, δηλώνει στο εισαγωγικό σημείωμα του τόμου ο υπεύθυνος της Καναδικής Αποστολής, J. des Gagniers, το τεύχος αυτό θεωρείται μια λεπτομερής προκαταρκτική έκθεση των ανασκαφών³². Αρκετά χρόνια αργότερα, το 2001, ο Α. Η. S. Megaw επιχειρεί να επαναπροσεγγίσει το μνημείο προτείνοντας μια νέα μορφή για την πρωιμότερη φάση του και αναθεωρώντας θέματα χρονολόγησης³³. Το 2009 δημοσιεύεται η έκθεση συντήρησης των δαπέδων, όπου γίνεται επίσης προσπάθεια επαναχρονολόγησης των διαφορετικών αρχιτεκτονικών/οικοδομικών φάσεων του επισκοπικού συμπλέγματος των Σόλων³⁴. Παρά τις σημαντικές προσπάθειες αποσαφήνισης της ιστορίας αυτού του πολύ σημαντικού μνημείου και από άλλους μελετητές³⁵, δεν κατέστη δυνατό να επιλυθούν

ουσιώδη θέματα που αφορούν στη χρονολόγηση, στην αρχιτεκτονική ανάλυση των φάσεων και στην κατανόηση του χαρακτήρα του μνημείου. Οι πολλές και αποκλίνουσες απόψεις των μελετητών έχουν πλέον δημιουργήσει μια πολύ συγκεχυμένη εικόνα για αυτό το πολύ σημαντικό παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα των Σόλων. Με αυτά τα δεδομένα, το παρόν πόνημα σκοπό έχει να παρουσιάσει όσο το δυνατόν πιο ξεκάθαρα την ιστορία και την αρχιτεκτονική εξέλιξη της επισκοπικής βασιλικής των Σόλων, ερμηνεύοντας τις ανασκαφικές εκθέσεις και προσεγγίζοντας με κριτική διάθεση τις ερμηνείες που μέχρι στιγμής έχουν προταθεί. Η διαδικασία κατανόησης του μνημείου προϋποθέτει, βέβαια, και τη διατύπωση υποθέσεων εργασίας, που θα μπορούσαν να επαληθευτούν ή να απορριφθούν με την αναγκαία πλέον αρχαιολογική έρευνα πεδίου.

Σύμφωνα με τον *Βίο* του αγίου Αυξιβίου, γραμμένο πιθανότατα μεταξύ των ετών 600 και 649 μ.Χ., ο Αυξίβιος υπήρξε ο πρώτος επίσκοπος της πόλης των Σόλων κατά τα αποστολικά χρόνια³⁶. Χειροτονήθηκε από τον ίδιο τον απόστολο Μάρκο και του ανατέθηκε ο εκχριστιανισμός των Σόλων³⁷. Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Βίου* πληροφορεί ότι ο άγιος διέταξε την κατασκευή ενός μεγάλου εκκλησιαστικού οικοδομήματος, το οποίο αντικατέστησε ένα άλλο πιο μικρό. Αγνοώντας τους έκδηλους αναχρονισμούς, πρέπει να γίνει διάκριση των στοιχείων εκείνων που παρέχουν αξιόπιστες τοπογραφικές ενδείξεις, δηλαδή η αναφορά σε δύο ναούς και στον χώρο της ταφής του αγίου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα έχουν αποδείξει ότι η αρχαιότερη παρουσία στον χώρο είναι η υπόγεια αίθουσα που βρίσκεται κάτω από το ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους της τρίκλιτης βασιλικής (τελευταία οικοδομική φάση) (Εικ. 5)³⁸. Ο υπόσκαφος θάλαμος δεν

³¹ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13).

³² Στο ίδιο, viii. Για τις ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις, βλ. *BCH* 90 (1966), 352-355, *BCH* 91 (1967), 360-363, *BCH* 92 (1968), 330-333, *BCH* 93 (1969), 552-555, *BCH* 94 (1970), 272-278, *BCH* 95 (1971), 422-424, *BCH* 96 (1972), 1074-1077, *BCH* 98 (1974), 887-888. J. des Gagniers – L. G. Kahil – R. Ginouvès – V. Tran Tam Tinh, «Trois campagnes de fouilles à Soloi», *RDAC* 1967, 50-58, πίν. XII-XIV. V. Tran Tam Tinh, «Rapport préliminaire sur la fouille de la basilique de Soloi, Chypre», *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueologia cristiana, Barcelona 5-11 Octubre 1969*, Βατικανό 1972, 581-585, πίν. CCLIII-CCLVII. Ο ίδιος, «La fouille de la basilique paléochrétienne de Soloi, Chypre», *Echos du monde classique* XIX (1975), 1-4. Ο ίδιος, «Les fouilles des basiliques de Soloi, 1969-1974» (Résumé), *Atti del Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana IX/2, 1975*, Βατικανό 1978, 561.

³³ Α. Η. S. Megaw, «The Soloi Basilicas reconsidered», *Πρακτικά του 3ου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, επιμ. Α. Παπαγεωργίου, Λευκωσία 2001, 171-180.

³⁴ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10).

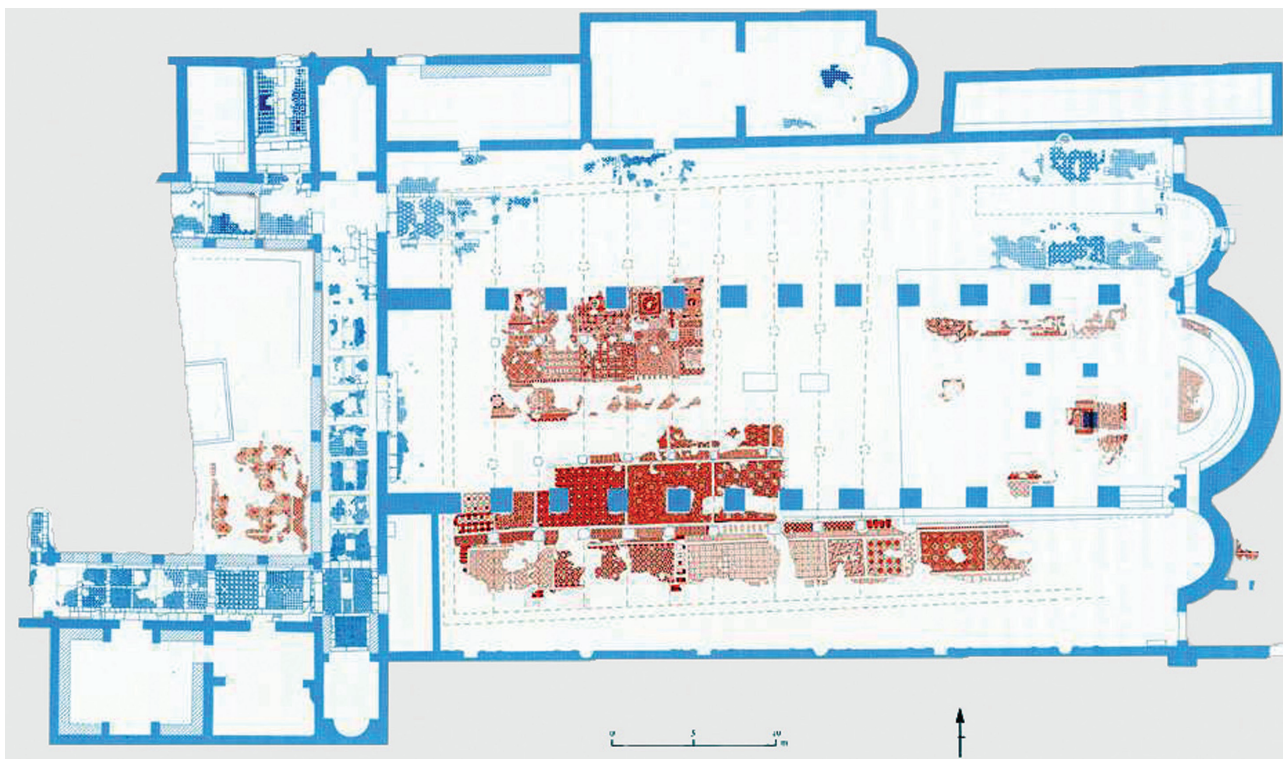
³⁵ Χ. Χοτζάκογλου, «Βυζαντινή αρχιτεκτονική και τέχνη στην Κύπρο», *Βυζαντινή Κύπρος*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος (Ιστορία της Κύπρου), Γ΄, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ΄, Λευκωσία 2005, εικ. 3. Α. Stewart, *Domes of heaven. The domed basilicas of Cyprus* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Bloomington, Ind.: UMI Dissertation Services, Indiana 2008, II.30-32, εικ. II.9. R. Maguire, *Late Antique Basilicas on Cyprus. Sources, contexts, histories* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), University of East Anglia, Norwich 2012, 69-75. T. Papacostas, *Inventories of Byzantine Churches on Cyprus*, Λονδίνο 2015, διαθέσιμο

στο <http://ibcc.dighum.kcl.ac.uk/entries/b0102.html> (ημερομηνία πρόσβασης 30.09.2016).

³⁶ Αρχιμανδρίτης Φώτιος Ιωακείμ, «Η επισκοπή των Σόλων», *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου*, υπό έκδοση. Εκφράζω τις ευχαριστίες μου στον π. Φώτιο Ιωακείμ για την παραχώρηση της αδημοσίευτης έρευνάς του.

³⁷ Α. Παπαγεωργίου, «Ο άγιος Αυξίβιος», *Απόστολος Βαρνάβας ΚΘ΄* (1968), 336-347. Για την κριτική έκδοση, βλ. Noret, *Hagiographica Cypria*, ό.π. (υποσημ. 20), 137-202 (για τη χρονολόγηση, 139).

³⁸ Η κεραμική από τα κατώτερα στρώματα χρονολογείται στην

Εικ. 4. Η πεντάκλιτη (κόκκινο χρώμα) και η τρίκλιτη βασιλική (γαλάζιο χρώμα) των Σόλων.

Εικ. 5. Η είσοδος στον υπόσκαφο θάλαμο.

ανασκάφηκε ποτέ πλήρως. Οι καναδοί αρχαιολόγοι ανέσκαψαν μόνο τον δρόμο του θαλάμου αυτού και την είσοδό του (το ανώφλι της εισόδου είναι 1,10 μ. κάτω από το δάπεδο της τρίκλιτης βασιλικής). Δύο παράλληλοι τοίχοι, που μεταξύ τους απέχουν 1,70 μ., έχουν σχεδόν τον ίδιο προσανατολισμό με τα δύο επάλληλα μνημεία, τα γνωστά ως βασιλική Α' και βασιλική Β'. Σύμφωνα με την ομάδα των αμερικανών συντηρητών, ο υπόσκαφος θάλαμος περικλείεται από ένα αφιδωτό κτήριο (structure 1)³⁹. Αν πράγματι ευσταθεί η υποθετική αποκατάσταση που προτάθηκε, τότε η αφίδα του κτηρίου αυτού θα αποτελέσει στη συνέχεια τη βόρεια αφίδα της τρίκλιτης βασιλικής⁴⁰.

ελληνιστική/ρωμαϊκή εποχή. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 127.

³⁹ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 20-21.

⁴⁰ Η τοιχοποιία της βόρειας αφίδας είναι διαφορετική από εκείνη της κεντρικής και νότιας αφίδας της τρίκλιτης βασιλικής. Ο ημικύλινδρος της αφίδας προχωρά 4,25 μ. κάτω από το επίπεδο του μαρμαροθετήματος της εν λόγω φάσης. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 20.

Το σίγουρο είναι, βέβαια, ότι ο υπόγειος αυτός χώρος θα αποτελέσει κατά τους επόμενους αιώνες πυρήνα λατρείας, αφού γύρω του, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αναπτύσσονται σταδιακά διάφορα κτίσματα. Δεν είναι απόλυτα σαφές αν το σύνολο των εγκαταστάσεων αυτών έχει εξ αρχής λατρευτικό χαρακτήρα, σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες επεκτάσεις που σαφέστατα διαμορφώνουν την πεντάκλιτη (λεγόμενη Βασιλική Α΄, δεύτερο μισό 5ου αιώνα) και ακολούθως την τρίκλιτη βασιλική (λεγόμενη Βασιλική Β΄, δεύτερο μισό 6ου αιώνα) (Εικ. 4).

Το Μαρτύριον

Οι πιο πρώιμες κτηριακές εγκαταστάσεις στον χώρο φαίνεται να αναπτύσσονται στα βόρεια και στα νότια του υπόγειου θαλάμου. Στα βόρεια υπάρχουν ενδείξεις για ύπαρξη στέγνας ή πηγαδιού⁴¹. Η κατάσταση νότια του υπόγειου θαλάμου είναι κάπως πιο σύνθετη. Το πρώτο κτήριο, η ακριβής μορφή και χρήση του οποίου παραμένει άγνωστη, βρίσκεται ακριβώς κάτω από τη μεταγενέστερη κεντρική αψίδα και είναι γνωστό μόνο από ένα τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Είναι το ψηφιδωτό δάπεδο με τους σιρικούς τροχούς και τη γνωστή επιγραφή σε *tabula ansata* ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΟ ΨΗΦΩΣΑΝΤΕΙ (Εικ. 6), του οποίου η ανατολική απόληξη είναι ευθύγραμμη (τμήμα ευθύγραμμης ταινίας είναι ορατό) (Εικ. 7). Πιθανότατα στο ίδιο ορθογώνιο κτήριο να ανήκει και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με φολιδωτή διακόσμηση, που σε μεταγενέστερο στάδιο καταστράφηκε από τη νότια πλάγια αψίδα. Αυτός ο επιμήκης ορθογώνιος χώρος χρονολογήθηκε στα τέλη του 4ου αιώνα βάσει της τεχνοτροπικής ανάλυσης

⁴¹ Η αμερικανική ομάδα ονομάζει τον χώρο αυτό structure 2 και ανήκει χρονολογικά στην ίδια φάση με το structure 1 (αψιδωτό κτήριο πάνω από τον υπόγειο θάλαμο). Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 21, 34: «beneath the *opus sectile* floor in structure 2, now incorporated into Basilica B, are two curved features, either wells or cisterns, and the presence of further wells may explain some of the depressions in the floor of the north aisle». Το κτίσμα αυτό, αργότερα, κατά τη φάση οικοδόμησης της τρίκλιτης βασιλικής, εντάσσεται στο νέο κτηριακό συγκρότημα και, σύμφωνα με τον Tran Tam Tinh, λειτουργεί ως το διακοσμικό της: Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 67-75.

του ψηφιδωτού δαπέδου⁴². Η χρήση του κτίσματος αυτού διακόπτεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με την κατασκευή στα δυτικά μιας μνημειακής κρήνης, η οποία κατέστρεψε μέρος του ψηφιδωτού δαπέδου και εμπόδιζε, συνεπώς, τη θέαση της επιγραφής. Επιπλέον, όπως παρατήρησε ο Neal, το γεγονός ότι η ψηφιδωτή επιγραφή δεν είναι στον ίδιο άξονα με τη μεταγενέστερη πεντάκλιτη βασιλική⁴³ υποδεικνύει επίσης ότι ο χώρος αυτός δεν σχετίζεται άμεσα με τη μελλοντική οικοδομική εξέλιξη του μνημείου.

Η προαναφερθείσα μνημειακή κρήνη που μερικώς καταλαμβάνει το κτήριο με την επιγραφή, αποτελείτο από δύο ή τρεις ημικυκλικές κόγχες, που πιθανώς λειτουργούσαν ως αναβρυτήρια ή λεκάνες υπερχείλισης⁴⁴ (Εικ. 8, 9). Βρίσκονταν στον ανατολικό τοίχο ενός χώρου, οι διαστάσεις του οποίου υπολογίστηκαν 16 μ. μήκος και 15 μ. πλάτος⁴⁵. Αυτές οι κόγχες, που σώζονται σε ύψος 0,90 μ., έχουν πλάτος 1,90 μ. και 0,78 μ. ακτίνα, και απέχουν μεταξύ τους περίπου 2 μ. Ένα χαμηλό τοιχίδιο πάχους 0,14 μ. κλείνει το άνοιγμα της κόγχης. Στα δυτικά και κατά μήκος του τοίχου με τις κόγχες εφάπτεται ένας αγωγός, με κατεύθυνση βορρά – νότου, ο οποίος

⁴² D. Michaelides, *Cypriot mosaics*, Λευκωσία 1992, 67. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 22-23.

⁴³ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 21-22.

⁴⁴ Καμία από τις ερμηνείες αυτών των κόγχων, οι οποίες προτάθηκαν από τους αρχαιολόγους που ασχολήθηκαν με το μνημείο, δεν υπήρξε πειστική. Αρχικά, ο Tran Tam Tinh τη θεώρησε ως τη *θάλασσα/θαλασσίδιον* του ναού [*Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 12-13]. Ο Neal [*The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 26] αναφέρει: «An alternative suggestion is that it was a *bema*, a raised platform from which to speak [...]». Ο Megaw [*The Soloi basilicas*], ό.π. (υποσημ. 33), 174], αντίθετα, πιστεύει ότι η κατασκευή αυτή σχετίζεται με Νυμφαίο και αμφιβάλλει για τον εκκλησιαστικό χαρακτήρα της πρώτης φάσης του μνημείου.

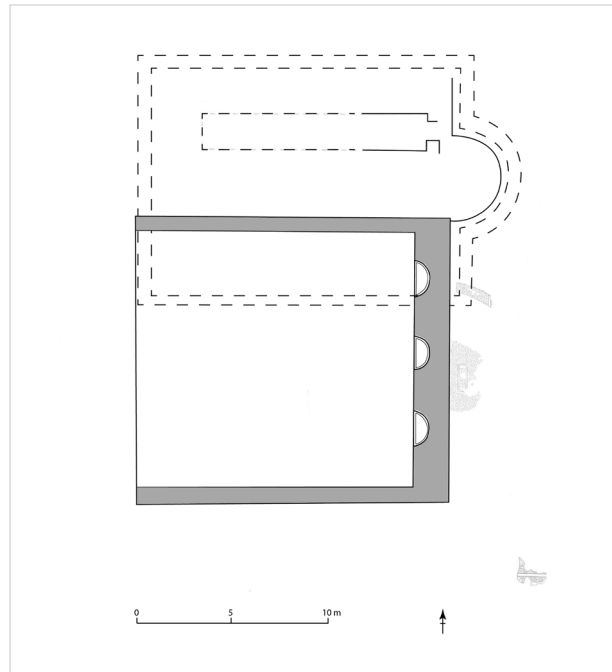
⁴⁵ Σύμφωνα με τη μελέτη των αμερικανών συντηρητών, ο ορθογώνιος αυτός χώρος αποτελεί τη δεύτερη φάση του ιερού βήματος της πεντάκλιτης βασιλικής. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 24-26. Αυτή η άποψη δεν τεκμηριώνεται πειστικά. Βλέποντας τη διαμόρφωση του ορθογώνιου αυτού χώρου, φαίνεται ξεκάθαρα ότι ούτε η μορφή ούτε οι διαστάσεις του ταιριάζουν με το υποτιθέμενο, αρχιτεκτονικά προσχεδιασμένο, ιερό βήμα της πεντάκλιτης βασιλικής. Επίσης, κανένα από τα σωζόμενα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου της πεντάκλιτης βασιλικής δεν θα μπορούσε να χρονολογηθεί πριν από την κατασκευή του εν λόγω χώρου. Ο Stewart το ταυτίζει, όχι πειστικά, με *domus ecclesia*. Stewart, *Domes of heaven*, ό.π. (υποσημ. 35), II.30-32, εικ. II.9.

Εικ. 6. Ψηφιδωτό δάπεδο και επιγραφή σε *tabula ansata*.

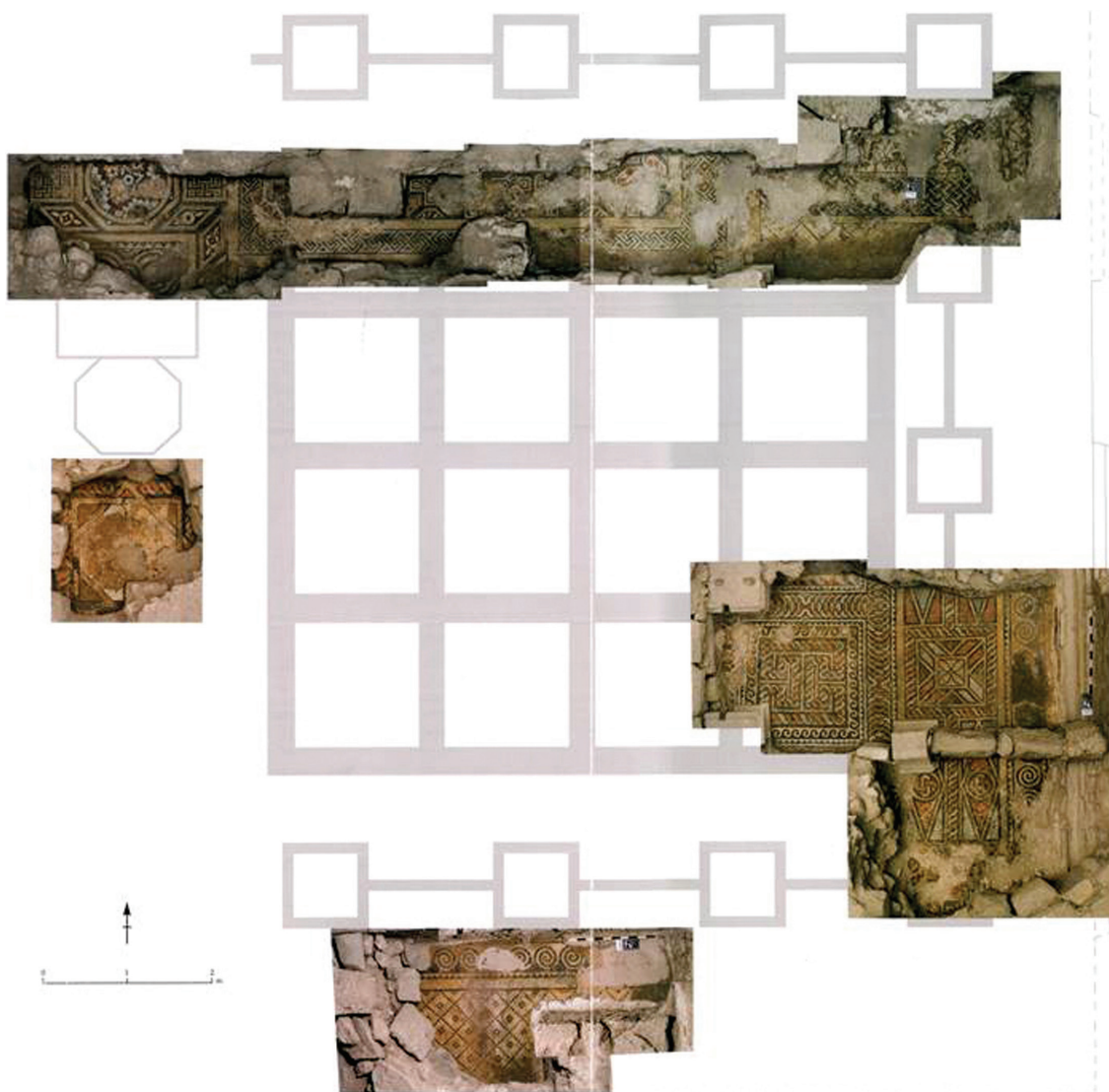
Εικ. 7. Ψηφιδωτό δάπεδο με ευθύγραμμη απόληξη.

Εικ. 8. Υποθετική αποκατάσταση του χώρου με τη μνημειακή κρήνη και του σημείου πρόσβασης στον υπόγειο θάλαμο. Διακρίνονται στα ανατολικά τα κατάλοιπα του ψηφιδωτού δαπέδου προωμότερου κτηρίου, του οποίου η ακριβής μορφή και χρήση παραμένει άγνωστη.

Εικ. 9. Μνημειακή κρήνη με ημικυκλικές κόγχες.

Εικ. 10. Ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου με την κρήνη στο ανατολικό άκρο.

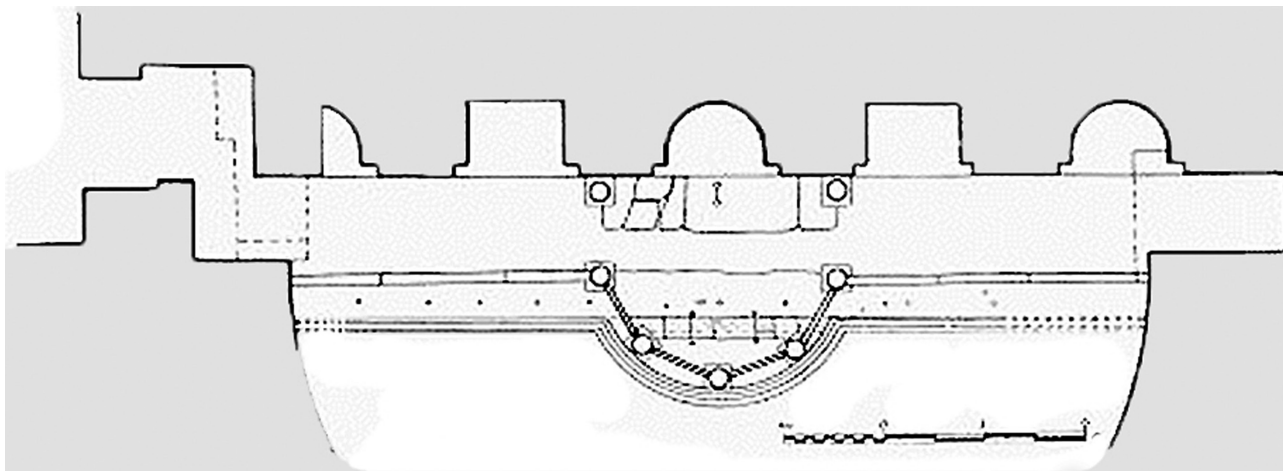
φαίνεται ότι προχωρά προς τον υπόγειο θάλαμο⁴⁶. Όλη η κατασκευή ήταν επικαλυμμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Τόσο ο ανατολικός τοίχος με τις κόγχες όσο και το δάπεδο του διαχώρου αυτού ήταν πλούσια διακοσμημένα. Πάνω στον τοίχο υπάρχουν οπές που υποδεικνύουν ότι η όψη του ήταν επενδυμένη με πλάκες ορθομαρμάρωσης, ενώ η παρουσία ανάγλυφων

γραμμμάτων αποδεικνύει την ύπαρξη επιγραφής⁴⁷. Το σύγχρονο με την κατασκευή ψηφιδωτό δάπεδο έφερε πολύχρωμο γεωμετρικό διάκοσμο, μέρος του οποίου ήρθε στο φως, ενώ το μεγαλύτερο καλύπτεται από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το δάπεδο όλου του χώρου, που επεκτείνεται περίπου 15 μ. δυτικά των κρηνών, σύμφωνα με τη στυλιστική ανάλυσή του, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στις αρχές του 5ου αιώνα⁴⁸ (Εικ. 10).

⁴⁶ Μέρος του φαίνεται να συνεχίζει βορειότερα, προς τον υπόγειο θάλαμο, αλλά δυστυχώς η ημιτελής ανασκαφική έρευνα δεν επιτρέπει την απόκτηση συνολικής εικόνας της ακριβούς πορείας τού εν λόγω καναλιού.

⁴⁷ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 11.

⁴⁸ Η καναδική ομάδα χρονολόγησε τα ψηφιδωτά αυτά στον 4ο αιώνα βάσει νομισμάτων που βρέθηκαν επί του συγκεκριμένου

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη, Βασιλική Αγίου Δημητρίου, κρήνη εντός της κρύπτης.

Αναμφίβολα τίθεται το ερώτημα: ποια ήταν η χρήση του χώρου αυτού και ποια η σχέση του με τον υπόγειο θάλαμο και την προαναφερθείσα στέρνα/πηγάδι, που με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα φαίνεται ότι συνυπάρχουν από τις αρχές του 5ου αιώνα; Η αρχαιολογικά αποδεδειγμένη ύπαρξη της κρήνης και της στέρνας που γειτνιάζουν με τον υπόγειο θάλαμο, πιθανότατα τον χώρο ταφής του αγίου Αυξιβίου, σχετίζονται ίσως με τον τρόπο έκφρασης της ευσέβειας των πιστών και τον χαρακτήρα που λαμβάνει η τιμή

του αγίου. Στον *Βίο* του αγίου Αυξιβίου⁴⁹ διαβάζουμε ότι με τη χάρη του Θεού το λείψανο του αγίου πηγάζει *ιαμάτων* ἐξ αὐτῶν ἀνέβλυσεν και για την ταφή του (θήκη) ότι ἀδιαλείπτως ἀναβλύζει ἡ ἀγία αὐτοῦ θήκη ὡσερ ἀένναος πηγῆ. Και συνεχίζει η περιγραφή: Ὡ μακαρίας θήκης, ἐν ἧ ἀπόκειται θησαυρὸς ἀσύλητος, ἐξ ἧς βρουῦσιν πηγαὶ ἱαμάτων ἀνελλιπεῖς.

Ο ανώνυμος συγγραφέας του *Βίου* αναφέρεται άραγε σε μια πραγματική πηγή αγιάσματος που αναβλύζει από τον χώρο ταφής του αγίου, ή είναι μεταφορική έκφραση, ένας κοινός τόπος των αγιολογικών κειμένων; Η εικόνα της πηγής που αναβλύζει και ρέει αδιάλειπτα θεραπεύοντας ἀπὸ νόσων ποκίλων και πνευμάτων ἀκαθάρτων, είναι όντως πολύ περιγραφική. Η αρχαιολογικά αποδεδειγμένη ύπαρξη της κρήνης και της στέρνας που περιβάλλουν τον υπόγειο θάλαμο, πιθανότατα το μαρτύριο του αγίου Αυξιβίου, ίσως να καθρεφτίζονται στην περιγραφή του *Βίου*. Αντίστοιχες κατασκευές δεν είναι άγνωστες σε μεγάλα προσκυνήματα που συνδέονται με την ύπαρξη αγιάσματος ήδη από τον 5ο αιώνα μ.Χ. Ενδεικτικά αναφέρεται το μεγάλο προσκυνήμα του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη, όπου μέσα σε κεντρικό σημείο της κρύπτης υπάρχει η κρήνη, αποτελούμενη από μια σειρά κογχών, εκ των οποίων η κεντρική οριοθετείται από ημικυκλικό κιβώριο⁵⁰ (Εικ. 11). Στην περίπτωση αυτή, βέβαια,

δαπέδου, μέθοδος χρονολόγησης παρακινδυνευμένη, ενώ για τον Megaw είναι ακόμη προωμότερα. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 32. Megaw, «The Soloi basilicas», ό.π. (υποσημ. 33), 174. Η ομάδα των αμερικανών συντηρητών τα χρονολογεί στον 5ο αιώνα [Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 30]. Ο ψηφιδωτός τάπητας, που εκτείνεται μπροστά από τις κρήνες, θα μπορούσε κάλλιστα να χρονολογηθεί στον 5ο αιώνα. Παρουσιάζει έντονες εικονογραφικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με ψηφιδωτά δάπεδα του κυπριακού χώρου, που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα μ.Χ., π.χ. στο βαπτιστήριο της Επισκοπικής Βασιλικής του Κουρίου (Ε. Χαράλάμπους, *Τεχνολογία κατασκευής των επιδαπέδιων ψηφιδωτών της Κύπρου*, Λευκωσία 2012, εικ. 170) και στη βασιλική της Αγίας Τριάδας στη Γιαλούσα (στο ίδιο, εικ. 160). Για ένα κοινό εργαστήριο που έδρασε στο Κούριο και στη Γιαλούσα στις αρχές του 5ου αιώνα, βλ. D. Michaelides, «Some characteristic traits of a mosaic workshop in Early Christian Cyprus», *La mosaïque greco-romaine. Actes du VIIIème Colloque International pour l'étude de la mosaïque antique et médiévale, Lausanne, 6-11 octobre 1997*, Λωζάνη 314-325.

⁴⁹ Noret, *Hagiographica Cyprica*, ό.π. (υποσημ. 20).

⁵⁰ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική τοῦ Αγίου Δημητρίου*

επαναχρησιμοποιοούνται οι κτηριακές εγκαταστάσεις του ρωμαϊκού λουτρού, προσαρμοσμένες στις νέες ανάγκες χρήσης του χώρου. Η νέα λατρευτική ανάγκη εκφράζεται μέσα από τη δημιουργία ενός μνημειακού χώρου, όπου οι πιστοί έρχονται σε άμεση επαφή με το υγρό στοιχείο. Σε άλλα γνωστά προσκνήματα, που σχετίζονται επίσης με χώρους ιάσεως της ψυχής και του σώματος, παρατηρείται έντονα η παρουσία του νερού/αγιασματος. Στην Αθήνα, στον ναό των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, στους πρόποδες της Ακρόπολης, συνεχίζει να υφίσταται η πηγή που αρχικά εξυπηρετούσε το ιερό του Ασκληπιού⁵¹. Στην αρχαία Δώρα (νότια της Χάιφας, στο σημερινό Ισραήλ) τα αρχαιολογικά δεδομένα έφεραν στο φως βασιλική με μεγάλη δεξαμενή στο αίθριο, την οποία περιέβαλλαν στοές που ταυτίστηκαν με *εγκοιμητήρια*⁵². Τέλος, το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανοικοδόμηση τρικλιτης βασιλικής στη θέση της *προβατικής* κολυμβήθρας του Ευαγγελίου (Ιωάν. ε', 2), που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αιώνα⁵³. Η βασιλική καταλαμβάνει μερικώς τη δεξαμενή, η οποία, όπως φαίνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα, προνοούσε άμεση επαφή των πιστών με την κολυμβήθρα/δεξαμενή⁵⁴. Σαφείς είναι και οι γραπτές πηγές, κάποιες βέβαια μεταγενέστερες, οι οποίες αναφέρονται σε προσκνηματικά κέντρα που συνδέονται με ζώσες πηγές, π.χ. στη Φρυγία στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Θεσσαλονίκης (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 34), Αθήνα 1952, 47-57, πίν. 16. Πρβλ. Χ. Μπακιρτζής, «Ο Ξενών του Αγίου Δημητρίου: Εικονογραφικά ζητήματα», *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, επιμ. D. Michaelides, Havertown, Οξφόρδη 2014, 308-319.

⁵¹ A. Karivieri, «The Christianization of an Ancient Pilgrimage Site. A Case Study of the Athenian Asklepieion», *Akten des XII. Kongresses für Christliche Archäologie, Bonn 22.-28. September 1991*, 2, Münster 1995, 898-905.

⁵² C. Dauphin, «From Apollo and Asclepius to Christ. Pilgrimage and Healing at the Temple and Episcopal Basilica of Dor», *Liber Annuus* 49 (1999), 397-430.

⁵³ A. Ovadiah – C. Gomez de Silva, «Supplementum to the Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land», *Levant* 13 (1981), 223-224, αριθ. 26.

⁵⁴ Η βασιλική κτίζεται επίσης σε χώρο ρωμαϊκού Ασκληπιείου. Για μια εμπειριστατωμένη μελέτη επί του θέματος, βλ. G. Noga-Banai, «Loca Santa and the Bethsda sarcophagi», *Salute e guarigione nella tarda antichità*, επιμ. H. Brandenburg – S. Heid – Ch. Marksches, Βατικανό 2007, 113-120.

στις Χώναις και του Αγίου Αβερκίου στην Ιεράπολη, στη Βιθυνία στον ναό των Αγίων Μηνοδώρας, Νυμοδώρας και Μητροδώρας, στον Πόντο στον ναό της Αγίας Βαρβάρας, και στην Κύζικο στον ναό της Αγίας Τρυφαίνας⁵⁵. Ενδεικτικά αναφέρει ο C. Foss: «Springs, which have always had curative powers, were often associated with saints and taken as signs of their powers»⁵⁶. Στις πλείστες των περιπτώσεων η χρήση του νερού για ιαματικούς και όχι μόνο σκοπούς προϋπάρχει του «εκχριστιανισμού» της περιοχής. Στους Σόλους φαίνεται ότι η κατασκευή της μνημειακής κρήνης εντάσσεται σε έναν ήδη «εκχριστιανισμένο» χώρο, όπως φαίνεται από την παρουσία του πρωιμότερου δαπέδου με την ψηφιδωτή επιγραφή που επικαλείται τον Χριστό. Φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ύπαρξης αρχαιότερων κατασκευών που σχετίζονται με το υγρό στοιχείο και που δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί και ερευνηθεί⁵⁷.

Η πεντάκλιτη βασιλική

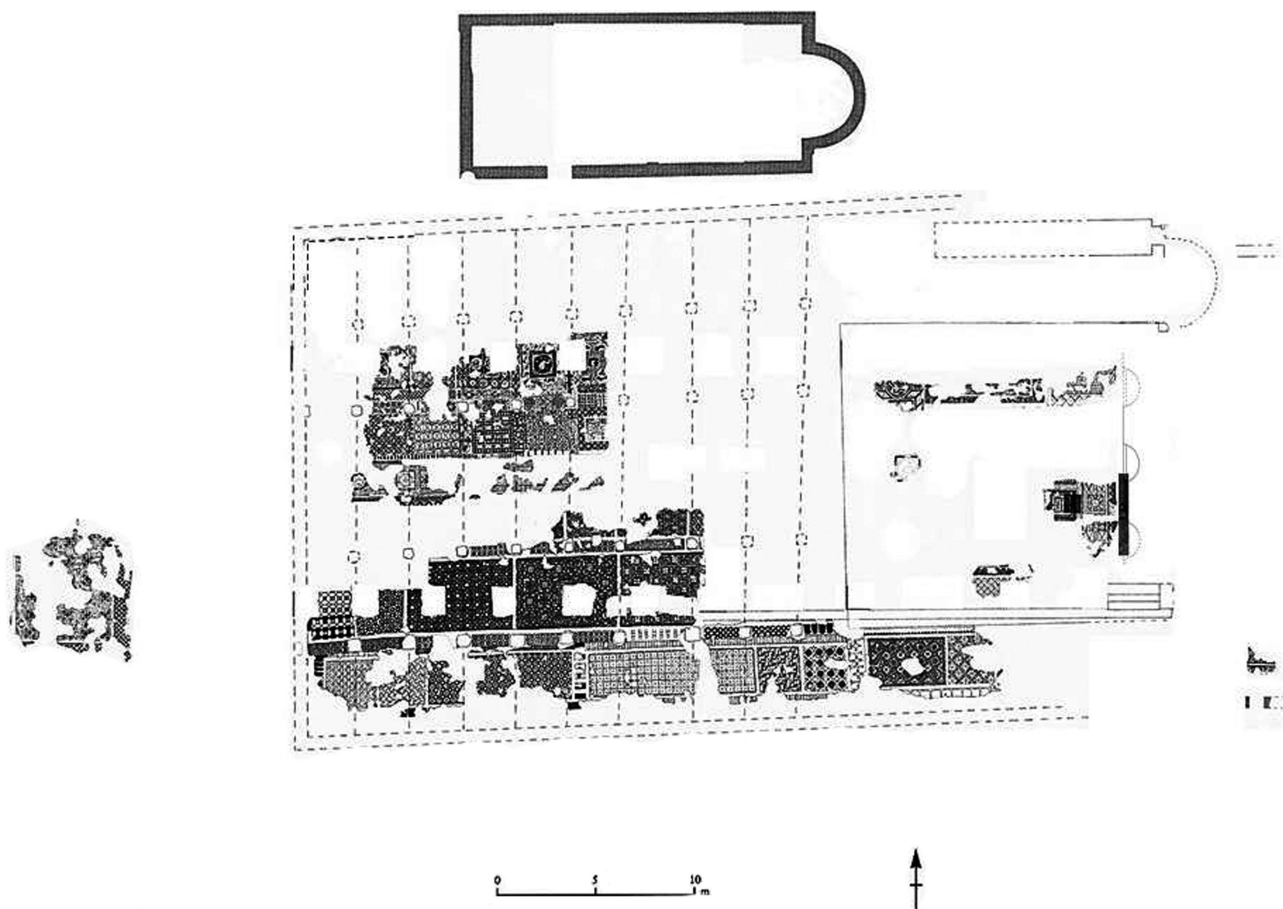
Προφανώς πολύ σύντομα ο χώρος με τις κρήνες μετατρέπεται σε πόλο έλξης προσκνητών και πυρήνα λατρείας. Γίνεται, λοιπόν, επιτακτική η ανάγκη δημιουργίας κανονικά διαμορφωμένου εκκλησιαστικού μνημείου. Η βασιλική αυτή, αν και δεν διασώζει το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομήματός της, εντούτοις όμως διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος του επιδαπέδιου ψηφιδωτού διάκοσμού της, ο οποίος καθιστά δυνατή τη σχεδιαστική αποτύπωσή της. Λόγω απουσίας στρωματογραφικών ενδείξεων η αναγνώριση των φάσεων στηρίζεται στις αρχές της σχετικής χρονολόγησης και στην τεχνοτροπική διαφορά των ψηφιδωτών δαπέδων, γεγονός που δεν υπονοεί κατ' ανάγκη την ύπαρξη διαφορετικών οικοδομικών φάσεων⁵⁸.

⁵⁵ Για περισσότερα επί του θέματος, με σχετική βιβλιογραφία, βλ. C. Foss, «Pilgrimage in Medieval Asia Minor», *DOP* 56 (2003), 139.

⁵⁶ Στο ίδιο, 139.

⁵⁷ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 34: «the presence of further wells may explain some of the depressions in the floor of the north aisle».

⁵⁸ Οι προταθείσες από τους Καναδούς χρονολογήσεις βασίζονται κυρίως σε νομισματικές ενδείξεις που βρέθηκαν επί του δαπέδου. Μεθοδολογικά οι ενδείξεις αυτές πρέπει να λαμβάνονται

Εικ. 12. Σόλοι, πεντάκλιτη βασιλική.

Η πεντάκλιτη βασιλική είχε περίπου 45 μ. μήκος και 25 μ. πλάτος (Εικ. 12). Το κεντρικό κλίτος είχε πλάτος 7,25 μ. και πλαισιωνόταν εκατέρωθεν από δύο πλάγια κλίτη, πλάτους περίπου 4,50 μ. Ο διαχωρισμός των κλιτών γινόταν με τέσσερις σειρές δέκα στηριγμάτων, των οποίων τα μετακίονια διαστήματα ήταν άνισα⁵⁹. Επιπλέον, οι περιμετρικοί τοίχοι που ήρθαν στο φως, δεν φαίνεται να ήταν σε θέση να υποστηρίξουν ένα βαρύ οικοδόμημα. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην υπόθεση ότι τα υποστηρίγματα ήταν ξύλινα⁶⁰ και όχι λίθινα ή μαρμάρινα, όπως συμβαίνει συνήθως, τα οποία με τη σειρά τους συγκρατούσαν μια ξύλινη

αμφικλινή στέγη, πιθανότατα με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος.

Τα ανατολικά όρια της βασιλικής ορίζονταν από την προαναφερθείσα μνημειακή κρήνη, η οποία στη φάση αυτή έχει διαμορφωθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε η κεντρική κόγχη να περιβάλλεται από χαμηλό κιγκλίδωμα⁶¹. Αυτή η κόγχη βρίσκεται στον κεντρικό άξονα της πεντάκλιτης βασιλικής. Το φράγμα, σχήματος Π ανεστραμμένου, επεκτεινόταν κατά περίπου 4 μ. δυτικά του τοίχου με τις κόγχες, ενώ είχε πλάτος περίπου

υπόψη με πολλή προσοχή, γιατί εμπεριέχουν κινδύνους σφαλμάτων χρονολόγησης.

⁵⁹ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 31.

⁶⁰ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 23.

⁶¹ Πρώτος ο Megaw είχε εισηγηθεί αυτή την αρχιτεκτονική μορφή, αμφισβητώντας όμως τον χριστιανικό χαρακτήρα αυτής της φάσης, την οποία τοποθετεί πριν από τον σεισμό του 365 μ.Χ. Στηριζόμενος σε κριτήρια που δεν φαίνεται να είναι αξιόπιστα, χρονολογεί το μνημείο αυτό στις αρχές του 4ου αιώνα. Megaw, «The Soloi basilicas», ό.π. (υποσημ. 33), 174.

Εικ. 13. Διάχωρο με την κρήνη, άποψη από ανατολικά. Διακρίνονται τα ίχνη του χαμηλού κιγκλιδώματος σχήματος Π μπροστά από την κεντρική κόγχη.

6 μ. Τρία βάθρα με κάθετες εγκοπές για την τοποθέτηση θωρακίων, που επικάθονται στο ψηφιδωτό δάπεδο, βρίσκονται ακόμη κατά χώραν και επιβεβαιώνουν την ύπαρξη αυτής της περιφραξης (Εικ. 13). Στην άνω επιφάνειά τους διασώζονται οπές, οι οποίες πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για τη στερέωση μικρών κιονίσκων ή πεσσών, προσδίδοντας έτσι μεγαλύτερη μνημειότητα στην κατασκευή. Στη φάση της κατασκευής αυτής της πρώτης μορφής του ιερού βήματος φαίνεται ότι διακόπτεται και η συνεχής ροή του νερού στην κρήνη, αφού φράσσεται το κανάλι κατεύθυνσης βορρά – νότου, το οποίο βρίσκεται μπροστά από τις κόγχες της κρήνης. Σε κάποια μεταγενέστερη φάση ο χώρος μπροστά από την κεντρική κρήνη λαμβάνει τη μορφή υπερυψωμένου προεσβυτερίου⁶². Για να γίνει αυτό εφικτό,

καταστρέφεται μέρος του ανατολικού τοίχου με τις κόγχες/κρήνες, και ενσωματώνεται σε μία υπερυψωμένη κατά 0,65 μ. εξέδρα, πλάτους περίπου 6 μ. και μήκους 10 μ.⁶³ Κατά τη φάση αυτή επανακατασκευάζεται το δάπεδο που βρίσκεται στα βόρεια και δυτικά του υπερυψωμένου προεσβυτερίου⁶⁴, ενώ διατηρείται μέρος

⁶² Ο Tran Tam Tinh θεωρεί ότι αυτή η επέκταση του προεσβυτερίου έγινε κατά την οικοδόμηση της μεταγενέστερης τρίκλιτης βασιλικής. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 55-57. Οι ενδείξεις, ωστόσο, του ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο

«κόβεται» στο σημείο αυτό και συμπληρώνεται ακολουθώντας την πορεία της υπερυψωμένης εξέδρας, είναι ξεκάθαρες και δεν αφήνουν περιθώρια αμφισβήτησης ότι αυτό το προεσβυτήριο ανήκει στην πεντάκλιτη βασιλική. Η άποψη αυτή προτάθηκε ήδη [Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 26], τοποθετώντας όμως αυτή την επέκταση στην τρίτη σε σειρά επέμβαση στο ιερό βήμα της πεντάκλιτης βασιλικής. Για περισσότερα, βλ. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 23-29.

⁶³ Διατηρεί το πλάτος του πρώτου φράγματος.

⁶⁴ Η ομάδα των αμερικανών συντηρητών το ονόμασε *mosaic 4*. Είναι πασιφανές ότι στα βόρεια όρια της υπερυψωμένης εξέδρας «κόβεται» το δάπεδο, πάνω στο οποίο οικοδομείται η εξέδρα, και συνεχίζεται νέα σύνθεση που την ακολουθεί περιμετρικά. Το μοτίβο του εν λόγω δαπέδου με τα οκτάγωνα που χωρίζονται

της αρχικής διακόσμησης στα νότια του. Το δάπεδο του προεσβυτερίου κατά τη φάση αυτή είναι μαρμαροθετημένο (*opus sectile*) και τα οκταγωνικά αποτυπώματά του είναι ακόμη ορατά. Αυτή η συνήθεια παρατηρείται και σε άλλα μνημεία της Κύπρου, κυρίως όμως κατά τον 6ο αιώνα, όπως, για παράδειγμα, στη μεγάλη επισκοπική βασιλική της Νέας Πάφου (Χρυσοπολίτισσα), στην παραλιακή βασιλική του Κουρίου και στη βασιλική της Αγίας Τριάδας στη Γιαλούσα⁶⁵. Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις επανακατασκευάζεται η περιοχή του προεσβυτερίου με νέο πολυτελές δάπεδο, συνήθως με μαρμαροθέτημα (*opus sectile*), σε πιο ψηλό επίπεδο από το αρχικό και από το υπόλοιπο δάπεδο του ναού⁶⁶.

Στο ανατολικό άκρο του βόρειου εξωτερικού κλίτους διατηρείται ακόμα η πρόσβαση προς τον υπόγειο θάλαμο⁶⁷. Οι δύο παράλληλοι τοίχοι, οι οποίοι οριοθετούν την κλίμακα που οδηγεί στον υπόγειο χώρο, είναι παράλληλοι με τον άξονα της πεντάκλιτης βασιλικής, ενώ το ανώτερο σημείο τους καταλήγει στο στρώμα θεμελίωσης του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής. Ο επιδαπέδιος ψηφιδωτός διάκοσμος της πεντάκλιτης βασιλικής παρουσιάζει τέσσερις διαφορετικές τεχνοτροπικές αποδόσεις και ενδείξεις αρχαίων συντηρήσεων, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 5ο

με στανρόσχημα μοτίβα, απαντάται στη βασιλική του Αγίου Σπυρίδωνα, βλ. D. Michaelides, «Mosaic pavements from early Christian cult buildings in Cyprus», *Mosaic floors in Cyprus*, επιμ. R. Farioli Campanati, Ραβέννα 1988, 103, fig. 15, στην οικία του Ευστολίου στο Κούριο, αρχές 5ου αιώνα (στο ίδιο, 120, εικ. 43) και στην Λάμπουσα (στο ίδιο, 121, εικ. 44).

⁶⁵ D. Nicolaou, «Le strutture e l'arredo liturgico delle basiliche paleocristiane di Cipro», *The insular system of the Early Byzantine Mediterranean: archaeology and history, Proceedings of the international seminar Nicosia 24th - 26th October 2007*, επιμ. E. Zanini - Ph. Pergola - D. Michaelides, BAR International Series, Οξφόρδη 2013, 121-122.

⁶⁶ Στο ίδιο, 121-122.

⁶⁷ Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται αρχαιολογικά, αφού, μέχρι τα κατώτερα στρώματα της τομής που ανασκάφηκε, μπροστά από την είσοδο του υπόγειου θαλάμου, βρέθηκε υλικό από την πεντάκλιτη βασιλική. Αυτό το αρχαιολογικό στρώμα θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη φάση ισοπέδωσης της πεντάκλιτης βασιλικής και την επιχωμάτωση του υπόγειου θαλάμου, κατά τη στιγμή της ανέγερσης της μεταγενέστερης τρίκλιτης βασιλικής. Περισσότερες πληροφορίες για τη δοκιμαστική τομή στα δυτικά της εισόδου του υπόγειου θαλάμου, βλ. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 126-128.

Εικ. 14. Σόλοι, πεντάκλιτη βασιλική, κτητορική επιγραφή μπροστά από την κεντρική είσοδο του ναού.

και 6ο αιώνα μ.Χ.⁶⁸. Το πρωιμότερο δάπεδο ακολουθεί τον κεντρικό άξονα του κεντρικού κλίτους, βρίσκεται δηλαδή ακριβώς απέναντι από την κεντρική κόγχη. Η ομάδα των αμερικανών συντηρητών το ονόμασε συμβατικά «proceessional mosaic», γιατί επεκτείνεται κατά μήκος του κεντρικού άξονα του ναού⁶⁹. Σώζονται έντεκα τετράγωνοι πίνακες, τοποθετημένοι στη σειρά με κατεύθυνση ανατολή - δύση και περιβάλλονται από ζώνη με λυρόσχημο αλυσοειδή πλοχμό⁷⁰. Ο πρώτος από δυτικά σωζόμενος πίνακας που βρίσκεται μπροστά από την κεντρική είσοδο του ναού, έφερε κτητορική επιγραφή⁷¹ (Εικ. 14). Το μέρος αυτό του δαπέδου που είναι τεχνοτροπικά ανώτερο των υπολοίπων του ναού, μιμείται τον ψηφιδωτό διάκοσμο του κτηρίου της κρήνης και συνεχίζει συμμετρικά κατά μήκος του κεντρικού άξονα της πεντάκλιτης βασιλικής τα γεωμετρικά μοτίβα που βρίσκονταν δυτικά της κεντρικής κόγχης. Το γεγονός αυτό επίσης αποδεικνύει ότι το κτήριο της κρήνης ενσωματώθηκε στην πεντάκλιτη βασιλική και για κάποιο χρονικό διάστημα, πριν από την οικοδόμηση του υπερυψωμένου ιερού βήματος, το ψηφιδωτό της δάπεδο παρέμεινε σε χρήση.

⁶⁸ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 29.

⁶⁹ Στο ίδιο, 30.

⁷⁰ Χαράλαμπος, *Τεχνολογία κατασκευής*, ό.π. (υποσημ. 50), 308.

⁷¹ Τα σπαράγματα που σώζονται, δεν επιτρέπουν την ανάγνωσή της. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 47.

Εικ. 15. Σόλοι, πεντάκλιτη βασιλική, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου κεντρικού κλίτους.

Εικ. 16. Σόλοι, πεντάκλιτη βασιλική, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου εσωτερικού βόρειου κλίτους.

Φαίνεται ότι σε κάποια μεταγενέστερη φάση μέρος της αρχικής επιδαπέδιας διακόσμησης καταστρέφεται και αντικαθίσταται σταδιακά από νέους ψηφιδωτούς τάπητες, τόσο στο κεντρικό όσο και στα πλάγια κλίτη, χρησιμοποιώντας το ίδιο υπόστρωμα⁷². Διακρίνονται τουλάχιστον δύο διαφορετικές φάσεις επέμβασης, που μπορεί να οφείλονται σε διαφορετικά εργαστήρια και όχι κατ' ανάγκη σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Χαρακτηρίζονται από «χαμηλή» ποιότητα στην εκτέλεση αλλά από πρωτοτυπία στο εικονογραφικό πρόγραμμα και ποικιλία στο θεματολόγιο (Εικ. 15). Αξίζει ενδεικτικά να αναφερθεί η γνωστή παράσταση με τον κύκνο, στο βόρειο εσωτερικό κλίτος, που αποτελεί σημαντική εικονογραφική πρωτοτυπία (Εικ. 16). Δεν

⁷² Σώζονται στο ίδιο επίπεδο. Φαίνεται ξεκάθαρα ότι βόρεια και νότια του λεγόμενου *processional mosaic* η περιμετρική ζώνη διακόπτεται και συμπληρώνεται από εντελώς διαφορετικό μοτίβο.

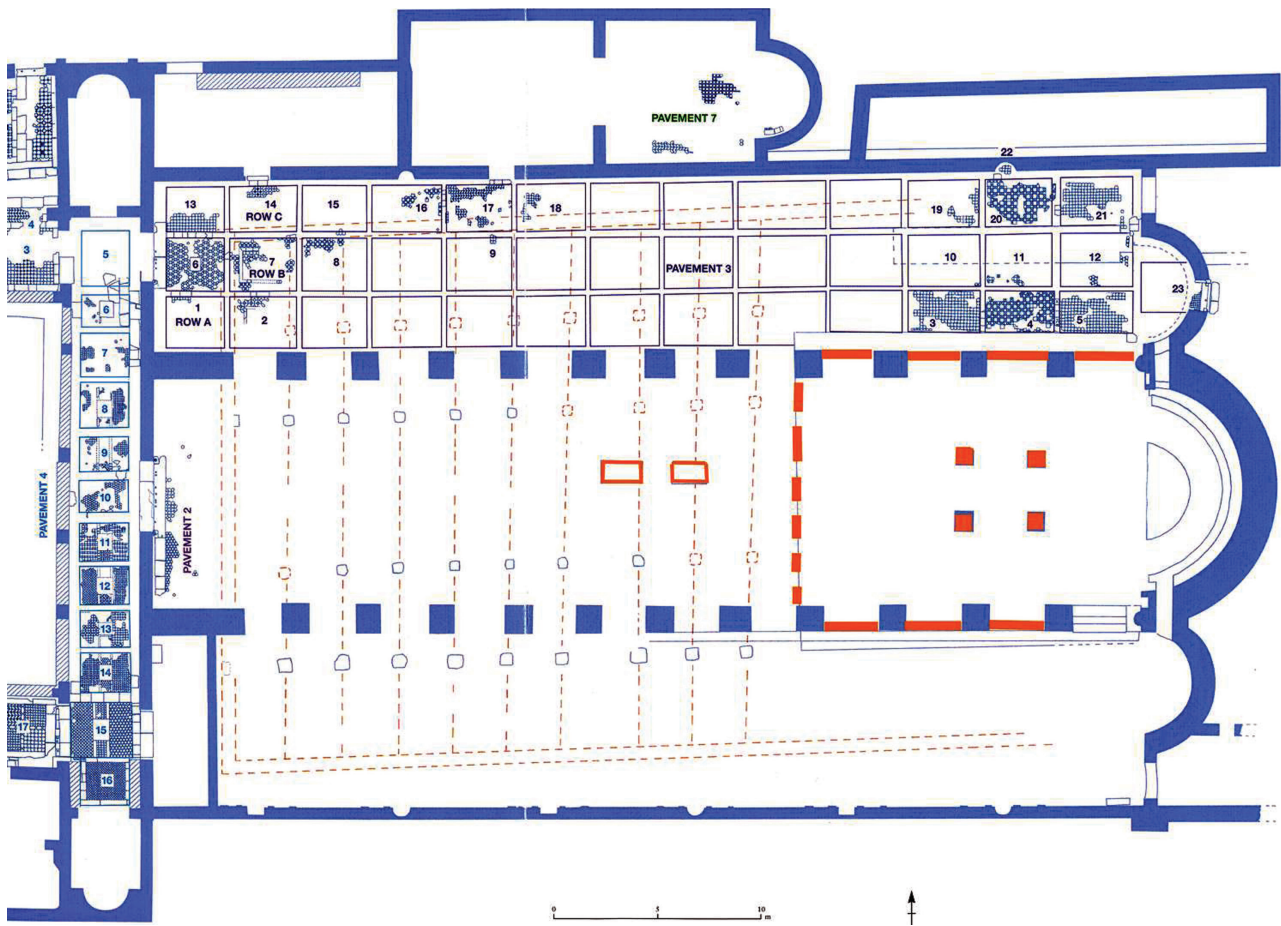
Εικ. 17. Σόλοι, πεντάκλιτη βασιλική, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου του αιθρίου.

είναι δυνατόν να χρονολογηθεί με ακρίβεια αυτή η διαδικασία. Θεωρείται, εντούτοις, πιθανότερη η τοποθέτησή της στον 6ο αιώνα, λόγω της εικονογραφικής και στυλιστικής ανάλυσης των ψηφιδωτών δαπέδων⁷³.

Η πεντάκλιτη βασιλική είχε αίθριο στα δυτικά. Μέρος του ψηφιδωτού δαπέδου που το κοσμούσε, ήρθε στο φως στη νοτιοανατολική του γωνιά. Ο κεντρικός

πίνακας του σωζόμενου τμήματος παρουσιάζει επαναλαμβανόμενα οκτάγωνα, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με τετράγωνα που φέρουν παραστάσεις της κυπριακής πανίδας και γεωμετρικά μοτίβα. Ο πίνακας αυτός περιβάλλεται από ζώνη με επαναλαμβανόμενα τετράφυλλα (Εικ. 17). Πιθανότατα, ήδη στη φάση αυτή να υπήρχε η φιάλη στο μέσον του αιθρίου, αφού ο προσανατολισμός της ταιριάζει με την πεντάκλιτη βασιλική και όχι με τη μεταγενέστερη τρίκλιτη βασιλική.

⁷³ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 30-31.

Εικ. 18. Σόλοι. Η τρίκλιτη βασιλική.

Η τρίκλιτη βασιλική

Η πεντάκλιτη βασιλική, είτε λόγω φυσικής φθοράς, είτε λόγω κάποιας βίαιης καταστροφής, η οποία δεν επέτρεπε επισκευή ή αποκατάσταση, αντικαταστάθηκε από ένα εντελώς νέο οικοδόμημα, για την ανέγερση του οποίου έγινε ολοκληρωτική ισοπέδωση της πρώτης βασιλικής. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, λίγο μεγαλύτερη (μήκους 53,80 μ., συμπεριλαμβανομένης της αψίδας, και πλάτους 33,50 μ.)⁷⁴ (Εικ. 18). Η νέα βασιλική, γνωστή ως βασιλική Β΄, είχε ελαφρώς διαφορετικό προσανατολισμό από την προηγούμενη και η τοιχοποιία της ακολουθεί το λεγόμενο έμπλεκτον σύστημα δόμησης, με δρομικούς και μπατικούς

λίθους⁷⁵. Τα τρία κλίτη κατέληγαν στα ανατολικά σε τρεις αψίδες, ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά, οι οποίες δεν βρίσκονται στον άξονα των κλιτών αλλά πλησιέστερα προς την κεντρική αψίδα (στα ανατολικά άκρα των κλιτών, μεταξύ των αψίδων και των πλάγιων περιμετρικών τοίχων, υπάρχουν θύρες που επικοινωνούσαν με χώρο ανατολικά της βασιλικής)⁷⁶.

⁷⁴ Αποτελεί τη μεγαλύτερη τρίκλιτη βασιλική στο νησί.

⁷⁵ Σ. Καλοπίση-Βέρτη – Μ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου (επιμ.), *Πολύγλωσσο εικονογραφημένο λεξικό όρων βυζαντινής αρχιτεκτονικής και γλυπτικής*, Ηράκλειο 2010, 328. Την ίδια τοιχοποιία παρουσιάζει και η βασιλική της Αφέντρικας στην Καρπασία, που χρονολογείται στον 6ο-7ο μ.Χ. αιώνα. Περισσότερα για την αρχιτεκτονική των ναών του λεγόμενου μεταβατικού τύπου, που χρονολογούνται στον 7ο αιώνα, βλ. C. A. Stewart, «The first vaulted churches in Cyprus», *Journal of the Society of Architectural Historians* 69/2 (2009), 162-189.

⁷⁶ Μια μεμονωμένη δοκιμαστική τομή ανατολικά του ναού

Η κεντρική αψίδα έχει άνοιγμα 9,60 μ. και βέλος 4,90 μ., ενώ οι δύο πλάγιες έχουν άνοιγμα 4,80 μ. και βέλος 2,20 μ. Υπάρχει άνοιγμα πλάτους περίπου 0,70 μ., που επιτρέπει την επικοινωνία των πλάγιων αψίδων με την κεντρική. Τα πλάγια κλίτη (με πλάτος 8,30 μ.), χωρίζονται από το κεντρικό (με πλάτος 13,20 μ.) με δύο κιονοστοιχίες που αποτελούνται από έντεκα κίονες η κάθε μία. Στο δυτικό άκρο και των δύο κιονοστοιχιών υπήρχαν παραστάδες, οι οποίες αντικαταστάθηκαν με τοίχο μήκους 4,50 μ. και πλάτους 1,20 μ., ο οποίος υποστήριζε τον δυτικό περιμετρικό τοίχο. Τα τετράγωνα βάθρα, διαστάσεων 1,30 μ., πάνω στα οποία έβαιναν οι λίθινοι κίονες, βρίσκονται ακόμη κατά χώραν. Οι κίονες αποτελούντο από άνισους σε ύψος σφόνδυλους και είχαν συνολικό ύψος 6,30 μ. Η διάμετρος των κιώνων φτάνει περίπου το 1 μ. Οι βάσεις των κιώνων, όπως και τα κιονόκρανα, ανήκουν στον εκφυλισμένο τοςκανικό τύπο και ήταν επίσης λίθινα⁷⁷. Τα μετακίονια διαστήματα κυμαίνονται μεταξύ 2,10 μ. – 2,70 μ. Οι κιονοστοιχίες έφεραν τοξοστοιχία και όχι επιστύλιο, όπως φαίνεται από τους λίθινους θολίτες που ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια των αρχαιολογικών ερευνών⁷⁸. Στην εσωτερική όψη του βόρειου και νότιου τοίχου υπήρχαν κόγχες, ορθογώνιας και ημικυκλικής κάτοψης, διατεταγμένες εναλλάξ, οι οποίες πλαισιώνονται από ημιπεσίσκους που προβάλλουν μόλις 0,01 μ. από την επιφάνεια του τοίχου, και είχαν κάθετες αυλακώσεις για ενδεχόμενο κλείσιμό τους. Αυτό το αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό δεν απαντάται στα μέχρι στιγμής γνωστά παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κύπρου, αποτελεί όμως χαρακτηριστικό γνώρισμα των βασιλικών της Αιγύπτου⁷⁹. Ενδεικτικά, αναφέρονται δύο παραδείγματα, όπου απαντώνται αντίστοιχες κατασκευές: στη βασιλική του Aba Shenoute (Deirel

Abiad) ή Λευκή Μονή⁸⁰ και στη βασιλική Dendera⁸¹. Στο παρόν στάδιο της έρευνας και με τα δεδομένα που υπάρχουν, δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν ερωτήματα όπως ποια ήταν ακριβώς η μορφή των κογχών αυτών, ποια χρήση επιτελούσαν και γιατί εμφανίζονται μόνο στη βασιλική των Σόλων.

Η τρίκλιτη βασιλική των Σόλων δεν είχε νάρθηκα αλλά μόνο αίθριο, το οποίο περιβαλλόταν από τέσσερις στοές και δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Τρεις θύρες στον δυτικό τοίχο της βασιλικής επέτρεπαν την επικοινωνία με την ανατολική στοά του αιθρίου. Το αίθριο είχε μήκος 15,40 μ. και πλάτος 18,30 μ. Οι στοές του αιθρίου χωρίζονταν από την αυλή με τέσσερις πεσσούς σε κάθε πλευρά, ανάμεσα σε σύνθετα γωνιαία στηρίγματα, σε σχήμα σταυρού (νοτιοδυτικός πεσσός) ή T (νοτιοανατολικός και βορειοανατολικός πεσσός). Στο μέσο περίπου της αυλής εξακολουθεί να υπάρχει η φιάλη, η διακόσμηση της οποίας κατά τη φάση αυτή προσαρμόζεται σε αυτήν του υπόλοιπου μνημείου. Η εξαγωνική φιάλη έχει βάθος μόλις 0,50 μ. και είναι διακοσμημένη με μαρμαροθέτημα (*opus sectile*), ενώ οι εξωτερικές πλευρές της κοσμούνται με ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες πιθανότατα σχημάτιζαν αχιβάδες⁸² (Εικ. 19).

Στο βόρειο και νότιο άκρο της ανατολικής στοάς (λειτουργούσε ως νάρθηκας), η οποία εκτείνεται πέρα από τα βόρεια και νότια όρια της βασιλικής, υπάρχουν αψίδες εγγεγραμμένες στον βόρειο και νότιο τοίχο αντίστοιχα. Παρόμοιες κατασκευές δεν είναι άγνωστες στην κυπριακή παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική τις συναντάμε ως αψιδωτές απολήξεις σε νάρθηκας, όπως για παράδειγμα στη βασιλική του Αγίου Επιφανίου στη Σαλαμίνα/Κωνσταντία (αρχές 5ου αιώνα), στη βασιλική της Καμπανόπετρας, επίσης στη Σαλαμίνα/Κωνσταντία (τέλη 5ου αιώνα)⁸³ και στη βασιλική της Αγίας Τριάδας στη Γιαλούσα (6ος αιώνας)⁸⁴. Σύμφωνα

έφερε στο φως κατάλοιπα κιονοστοιχίας καθώς επίσης και μεταϊωνικές ταφές. Προφανώς το οικοδομικό συγκρότημα συνεχιζόταν ανατολικότερα. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), πίν. XXII.

⁷⁷ Α. Παπαγεωργίου, «Η βυζαντινή αρχιτεκτονική, 4ος-12ος αιώνας», *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου, 2.000 χρόνια Τέχνης και αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 64.

⁷⁸ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 51.

⁷⁹ P. Pensabene, *Elementi architettonici di Alessandria e di altri siti egiziani* (Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano, Serie C, III), Ρώμη 1993, 132. J. McKenzie, *The architecture of Alexandria and Egypt, c. 300 BC to A.D 700*, Yale 2007, 281.

⁸⁰ Pensabene, *Elementi architettonici*, ό.π. (υποσημ. 79), εικ. 60.

⁸¹ Στο ίδιο, εικ. 63.

⁸² Η αμερικανική ομάδα χωρίς βάσιμα επιχειρήματα το θεωρεί βαπτιστήριο. Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 35-36.

⁸³ Στην περίπτωση της Καμπανόπετρας οι αψίδες δεν είναι εγγεγραμμένες.

⁸⁴ Στη βασιλική της Αγίας Τριάδας στη Γιαλούσα αψίδα υπάρχει μόνο στο νότιο άκρο του νάρθηκα. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο αν η αψίδα ανήκει στην αρχική φάση (αρχές 5ου αιώνα) ή σε μεταγενέστερη επέμβαση, τεκμηριωμένη σε άλλα σημεία του ναού κατά τον 6ο αιώνα. Το σίγουρο είναι ότι η δημιουργία ξεχωριστού

Εικ. 19. Σόλοι, η τρίκλιτη βασιλική, τμήμα της φυάλης του αιθρίου.

με τον Πάλλα, οι χώροι αυτοί που απαντώνται σε όλη την επικράτεια της αυτοκρατορίας, μπορούν να ταυτιστούν με τον «ασπαστικό οίκο» και φιλοξενούσαν τον εξωτερικό επισκοπικό θρόνο. Εκεί ο επίσκοπος υποδεχόταν και ευλογούσε τους προσερχόμενους στην ακολουθία ή παρακολουθούσε το πρώτο μέρος της Θείας Λειτουργίας, μέχρι να πορευτεί εντός του ιερού βήματος και να καθίσει στον θρόνο που βρισκόταν στο κέντρο της αψίδας, στο ψηλότερο σημείο του συνθρόνου, όταν αυτό υπήρχε⁸⁵.

χώρου, ο οποίος χωρίζεται από τον υπόλοιπο νάρθηκα, γίνεται σε μεταγενέστερο στάδιο, αφού ο στυλοβάτης με τους δύο κίονες «κόβει» το αρχικό ψηφιδωτό δάπεδο.

⁸⁵ Για περισσότερα επί του θέματος, βλ. Δ. Ι. Πάλλα, «Ο επισκοπικός έξω θρόνος και το ασπαστικόν των εκκλησιών», *Συναγωγή μελετών βυζαντινής αρχαιολογίας (Τέχνη - λατρεία - κοινωνία)*, Αθήνα 1987-1988, 118-133.

Στα βόρεια του νότιου αψιδωτού διάχωρου και σε επαφή με τους τοίχους της ανατολικής στοάς του αιθρίου υπάρχουν δύο θρανία με προσκεφάλαιον (ομοιάζουν με κλίνες), μήκους 2,20μ., πλάτους περίπου 0,50μ. και ύψους 0,50μ. (Εικ. 20). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χαράγματα (*graffiti*) που βρέθηκαν πάνω στην επιφάνεια των εδράνων αυτών και απεικονίζουν παραστάσεις οικείες στους προσκυνητές που τις χάραξαν, π.χ. καράβι, πουλί⁸⁶. Παρόμοιες κατασκευές εδράνων είναι παρούσες στη βόρεια στοά του αιθρίου και σε επίμηκες πρόσκλιμα που βρίσκεται στα βόρεια του ναού. Τα θρανία με προσκεφάλαιον, ωσάν κλίνες, τα οποία βρέθηκαν σε διαφορετικά σημεία του αιθρίου και σε πρόσκλιμα, ενδεχομένως αποδεικνύουν ότι οι χώροι του συγκροτήματος θα μπορούσαν να

⁸⁶ Tran Tam Tinh, *Soloi*, ό.π. (υποσημ. 13), 60, εικ. 123.

Εικ. 20. Σόλοι, η τρίκλιτη βασιλική, θρανία με προσκεφάλαιον.

φιλοξενήσουν τους πιστούς. Ο Lehmann ήδη παρατήρησε ότι στην παλαιοχριστιανική Κύπρο υπάρχουν κλίνες με ανασηκωμένο προσκεφάλαιον εκτός των ναών⁸⁷. Παρόμοιες κατασκευές κλινών (θρανία με προσκεφάλαιον) βρέθηκαν και σε μικρότερα και άγνωστα από τις πηγές προσκυνήματα, όπως π.χ. στη θέση βόρεια του Αγίου Μηνά, Burğ al-Arab⁸⁸ και στον ναό Hibatal-Bayūdāt στην Παλαιστίνη⁸⁹, και χαρακτηρίστηκαν

από τον Grossmann ως *εγκοιμητήρια*⁹⁰. Ως γνωστόν, η διαδικασία ίασης, γνωστή ως *εγκοίμησις*, «εκχριστιανίζεται», διαμορφώνεται δηλαδή σύμφωνα με το χριστιανικό πνεύμα⁹¹. Τόσο οι γραπτές πηγές όσο και οι αρχαιολογικές μαρτυρίες ρίχνουν φως και βοηθούν στην ερμηνεία αυτής της τακτικής συνδέοντάς την με μεγάλα προσκυνηματικά κέντρα της Ύστερης

⁸⁷ T. Lehmann, «Discussione della mattina», *Salute e guarigione nella tarda antichità*, επιμ. H. Brandenburg – S. Heid – Ch. Marksches, Βατικανό 2007, 145.

⁸⁸ P. Grossmann – F. Khorshid, «Excavation in the Church at Sidi Mahmūdīn 1993», *Actes du Symposium des fouilles coptes, Le Caire 7-9 Novembre 1996*, Κάιρο 1998, 57-66.

⁸⁹ H. Hizmi, «The Byzantine church at Khirbet el-Beiyūdā. Preliminary report», *Christian Archaeology in Holy Land. New Discoveries. Essays in honour of Vigilio C. Corbo*, Ιερουσαλήμ 1990, 245-263.

⁹⁰ P. Grossmann, «Late Antique Christian Incubation centres in Egypt», *Salute e guarigione nella tarda antichità*, επιμ. H. Brandenburg – S. Heid – Ch. Marksches, Βατικανό 2007, 125-140.

⁹¹ Πρβλ. Δ. Παπαϊωάννου, «Ασθένειες όπως περιγράφονται σε Βίους ιαματικών αγίων και τρόποι θεραπείας αυτών», *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean world*, επιμ. D. Michaelides, Οξφόρδη – Φιλαδέλφεια 2014, 125-131. Γενικά για τη διαδικασία εγκοίμησις στον αρχαίο κόσμο, βλ. J. Harrisson, «The Development of the practice of incubation in the Ancient World», στο ίδιο, 284-290.

Εικ. 21. Σόλοι, η τρίκλιτη βασιλική, τμήμα δαπέδου διακονικού.

Αρχαιότητας και των πρώτων βυζαντινών χρόνων⁹², όπως το μεγάλο προσκύνημα του Αγίου Μηνά στην Αίγυπτο, το αντίστοιχο των Αγίων Κύρου και Ιωάννη, επίσης στην Αίγυπτο, και το προσκύνημα του Αγίου Αρτεμίου στην Κωνσταντινούπολη⁹³. Ο περιορισμένος αριθμός κλινών στη βασιλική των Σόλων καθώς και η έλλειψη ξεκάθαρων γραπτών μαρτυριών καθιστούν παρακινδυνευμένη την ταύτιση των εγκαταστάσεων με τις κλίνες ως εγκοιμητηρίων.

Η αφιδωτή αίθουσα που βρίσκεται δίπλα από το βόρειο κλίτος, και η οποία προϋπήρχε της τρίκλιτης βασιλικής Β', κατά τη φάση αυτή αλλάζει χρήση και

εντάσσεται στο συγκρότημα. Χωρίζεται σε δύο διαχωρα και επικοινωνεί με το βόρειο κλίτος μέσω θύρας. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς, η νέα χρήση που εξυπηρετεί ο συγκεκριμένος χώρος, είναι αυτή του διακονικού⁹⁴. Στα ανατολικά του αφιδωτού προσκτίσματος εξακολουθεί να υπάρχει η στέρνα, η οποία υφίστατο πριν από την οικοδόμηση της πεντάκλιτης βασιλικής και συνεχίζει να βρίσκεται σε λειτουργία⁹⁵.

Η κύρια είσοδος στο συγκρότημα πρέπει να ήταν από τα δυτικά, αλλά η βίαιη διακοπή των ερευνών δεν επέτρεψε στην αρχαιολογική αποστολή να τη φέρει στο φως. Υπήρχαν, επίσης, δευτερεύουσες είσοδοι και στη βόρεια πλευρά. Μία οδηγούσε στη βόρεια στοά

⁹² Grossmann, «Late Antique Christian Incubation», ό.π. (υποσημ. 90), 125-140.

⁹³ Για τη σχετική βιβλιογραφία, βλ. στο ίδιο, 126.

⁹⁴ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 69-75.

⁹⁵ Στο ίδιο, 69-76.

του αιθρίου, ενώ μια δεύτερη επικοινωνούσε με τον ναό, μέσω του βόρειου προσκτίσματος, με τα έδρανα. Η πρόσβαση στον ναό γινόταν και από τα ανατολικά, αφού, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπήρχαν τρεις πύλες στον ανατολικό τοίχο.

Τόσο ο ναός όσο και το αίθριο και τα προσκτίσματα στη φάση αυτή διακοσμούνται με μαρμαροθέτημα (*opus sectile*), το οποίο σώζεται κυρίως στο βόρειο κλίτος, στις στοές του αιθρίου και πιο αποσπασματικά στο κεντρικό κλίτος και στο λεγόμενο διακονικό (Εικ. 21). Ο ναός έφερε επίσης και πλούσιο εντοίχιο διάκοσμο. Οι επιχρυσωμένες ψηφίδες που βρέθηκαν στην ανατολική στοά του αιθρίου, αποδεικνύουν ότι εσωτερικά ο ναός ήταν διακοσμημένος με παραστάσεις σε χρυσό κάμπο⁹⁶. Τέτοια διακόσμηση πιθανότατα έφερε και το τεταρτοσφαίριο της αψίδας του ιερού βήματος.

Η εσωτερική διαμόρφωση του ναού, και συγκεκριμένα του ανατολικού άκρου, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού εκεί είναι περισσότερο ορατές οι διαδοχικές φάσεις που παρουσιάζει το μνημείο. Κατ' αρχάς ο υπόγειος θάλαμος που ήταν προσβάσιμος μέχρι τη φάση της πεντάκλιτης βασιλικής Α', τώρα επιχωματώνεται και σφραγίζεται κάτω από το δάπεδο της τρίκλιτης βασιλικής Β'⁹⁷. Ο χώρος που αρχικά φιλοξενούσε το προεσβυτήριο της βασιλικής Α', θάβεται κάτω από τα θεμέλια του νέου υπερυψωμένου ιερού βήματος της βασιλικής Β'.

Συγκεκριμένα, το προεσβυτήριο της τρίκλιτης βασιλικής επεκτείνεται προς τα δυτικά μέχρι τον τέταρτο κίονα, καταλαμβάνοντας ορθογώνιο χώρο, πλάτους 9,30 μ. και μήκους 16,20 μ. Βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο από τα υπόλοιπα δάπεδα της τρίκλιτης βασιλικής και η πρόσβαση στην Ωραία Πύλη γίνεται μέσω δύο βαθμίδων⁹⁸. Το ιερό βήμα δεν καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κεντρικού κλίτους, αλλά απέχει περίπου 1,50 μ. από τις κιονοστοιχίες. Ίχνη των εγκοπών που συγκρατούσαν τους πεσσίσκους του φράγματος, είναι ακόμη ορατά στη νότια πλευρά του προεσβυτηρίου. Με βάση αυτά τα κατάλοιπα, φαίνεται ότι οι πεσσίσκοι συγκρατούσαν θωράκια πλάτους 1,50 μ., τα οποία

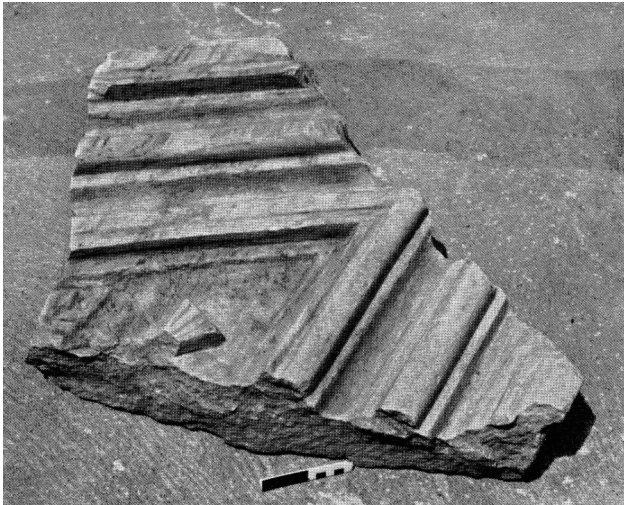
οριοθετούσαν τον χώρο του ιερατείου. Πιθανότατα τα μαρμάρινα θωράκια με ζωικές και φυτικές παραστάσεις να ανήκουν σε αυτό το φράγμα προεσβυτηρίου. Στα ανατολικά βρέθηκαν τα θεμέλια ημικυκλικού συνθρόνου, το οποίο διέθετε κύκλιον πλάτους 0,72 μ. Αυτός ο ημικυκλικός διάδρομος είχε το ίδιο πλάτος με τις διόδους επικοινωνίας μεταξύ της κεντρικής και των πλαγίων αψίδων, και καθιστούσε εφικτή την επικοινωνία των δύο πλαγίων χώρων. Πιθανότατα στο μέσο του συνθρόνου, στο ψηλότερο σημείο, βρισκόταν ο επισκοπικός θρόνος, του οποίου δεν σώθηκε κανένα κατάλοιπο. Βάσει των διαστάσεων του ημικυλίνδρου της αψίδας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το σύνθρονο διέθετε τέσσερις ή πέντε βαθμίδες, που προορίζονταν για τον κλήρο, και θα μπορούσε κάλλιστα να συγκριθεί με εκείνο της βασιλικής της Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα/Κωνσταντία, το οποίο διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Σχεδόν στο κέντρο του ιερού βήματος σώζονται οι τρεις από τις τέσσερις υποθεμελιώσεις των στηριγμάτων που συγκρατούσαν το κιβώριο, διαστάσεων 4×4 μ. Δυστυχώς δεν σώθηκε κάποιο ίχνος από τα άνω τμήματα του κιβωρίου και για τον λόγο αυτό είναι παρακινδυνευμένη η όποια προσπάθεια αποκατάστασης του ύψους και της μορφής του. Η παρουσία τους όμως στο συγκεκριμένο σημείο υποδεικνύει την ακριβή θέση της Αγίας Τράπεζας, της οποίας επίσης δεν βρέθηκαν ίχνη.

Η μεγάλη τρίκλιτη βασιλική των Σόλων διέθετε επίσης άμβωνα κωνσταντινουπολίτικου τύπου. Βρίσκεται στο κεντρικό κλίτος, 4,20 μ. δυτικά του ιερού βήματος, και δεν είναι τοποθετημένος στον κεντρικό άξονα της τρίκλιτης βασιλικής αλλά ελαφρώς μετατοπισμένος προς τα βόρεια (δηλαδή 4,10 μ. από τον έκτο βόρειο κίονα και 5,50 μ. από τον νότιο αντίστοιχο κίονα). Μία ορθογώνια κτιστή βάση, διαστάσεων 1,72×1,30 μ. είχε χρησιμοποιηθεί για να συγκρατήσει τον μαρμάρινο μονολιθικό εξώστη και την αντωπή κλίμακα πρόσβασης. Πράγματι, βρέθηκε τμήμα του μαρμάρινου εξώστη, ο οποίος αποτελείτο από δάπεδο ελλειψοειδούς σχήματος και από δύο σύμφυτα περύγια κατά μήκος του άξονα για την προσαρμογή των αναβαθμίδων της κλίμακας ανόδου και καθόδου. Βρέθηκαν, επίσης, οι μαρμάρινες τραπεζοειδείς πλάκες που βρίσκονταν εκατέρωθεν των κλιμάκων (Εικ. 22). Ο άμβωνας της βασιλικής των Σόλων ανήκει στον ευρύτατα διαδεδομένο τύπο των αμβώνων με κλίμακες

⁹⁶ Στο ίδιο, 61.

⁹⁷ Στο ίδιο, πίν. XXIIb. Βλ. τη σχεδιαστική απόδοση της ανασκαφικής τομής στο σημείο πρόσβασης του υπόγειου θαλάμου.

⁹⁸ Η πρώτη κλίμακα βρίσκεται κατά χώραν και είναι μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος σε δεύτερη χρήση.

Εικ. 22. Τμήμα μαρμάρινου άμβωνα.

ανόδου-καθόδου κατά τον κεντρικό άξονα (ανατολής – δύσης), με αρκετά γνωστά παραδείγματα στην Κύπρο, που ακολουθούν την κωνσταντινουπολίτικη παράδοση⁹⁹.

Στην τρίκλιτη βασιλική των Σόλων εξακολουθεί να είναι έντονη η παρουσία του υγρού στοιχείου. Στα δυτικά όρια του ιερού βήματος υπήρχε κανάλι ακάλυπτο, πλάτους 0,22 μ. και βάθους περίπου 0,20 μ., με κατεύθυνση βορρά – νότου¹⁰⁰. Στη βορειοδυτική γωνιά του ιερού βήματος το ακάλυπτο κανάλι στρίβει δυτικά και συνεχίζει κάτω από το δάπεδο. Εντός της βόρειας πλάγιας αφίδας, ακριβώς πάνω από την είσοδο του υπόγειου θαλάμου, που πλέον έχει σφραγιστεί κάτω από το δάπεδο της τρίκλιτης βασιλικής, δημιουργείται μια δεξαμενή ορθογώνιου σχήματος, επενδυμένη με υδραυλικό κονίαμα. Σώζεται σε όλο της το μήκος, που φτάνει το 1 μ., ενώ το πλάτος και το ύψος της παραμένουν άγνωστα¹⁰¹. Ακόμη ένα στοιχείο είναι η παρουσία πηγαδιού στο μέσο περίπου του

βόρειου κλίτους. Εξακολουθεί να χρησιμοποιείται η μεγάλη ορθογώνια στέγνα που βρίσκεται στα βόρεια του ναού. Αναμφίβολα όλα τα εκκλησιαστικά μνημεία χρειάζονταν νερό για τις πρακτικές/λειτουργικές ανάγκες τους, αλλά η κατάσταση στη βασιλική των Σόλων είναι αρκετά διαφορετική. Για ποιο λόγο το υγρό στοιχείο είναι τόσο έντονο; Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η τρίκλιτη επισκοπική βασιλική των Σόλων εξακολουθεί να σχετίζεται άμεσα με το αγίασμα που συνδέεται με τον χώρο ταφής του αγίου Αυξιβίου. Δεν θα μπορούσε διαφορετικά να ερμηνευτεί το ακάλυπτο κανάλι που ρέει μπροστά από το ιερό βήμα και στο οποίο αναμφίβολα έχουν πρόσβαση και οι πιστοί. Φαίνεται, δηλαδή, ότι η έντονη παρουσία του ύδατος συνεχίζει να υφίσταται και κατά τη φάση οικοδόμησης της τρίκλιτης βασιλικής. Αυτό όμως που διαφοροποιείται στη φάση αυτή, είναι η πρόσβαση στον υπόγειο θάλαμο, εκεί όπου πιθανότατα φιλοξενούνται τα λείψανα του αγίου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η δίοδος επιχωματώνεται, η πρόσβαση ακυρώνεται από τα θεμέλια της τρίκλιτης βασιλικής και ο χώρος σφραγίζεται με το μαρμαροθετημένο δάπεδο (*opus sectile*). Για ποιο λόγο γίνεται αυτό; Μήπως γίνεται ανακομιδή των λειψάνων, μη τεκμηριωμένη από τις γραπτές πηγές; Με βάση τα μέχρι στιγμής δεδομένα, δεν μπορούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό. Μόνο η συνέχιση της ημιτελούς αρχαιολογικής έρευνας εντός του υπόγειου θαλάμου θα μπορούσε να δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις.

Πότε θα μπορούσε να χρονολογηθεί η αντικατάσταση της πεντάκλιτης από την τρίκλιτη βασιλική; Αυτό που με βεβαιότητα μπορούμε να συμπεράνουμε από τα επιγραφικά δεδομένα, είναι ότι κατά το έτος 655, μετά δηλαδή και τη δεύτερη αραβική επιδρομή, η τρίκλιτη βασιλική ανακαινίζεται, *ταύ] την άν[ακαινισθ]ήναι την [έκ]κλησίαν*, άρα η οικοδόμησή της πρέπει να τοποθετηθεί πριν από αυτό το χρονικό σημείο¹⁰². Αν, λοιπόν, δεχτούμε, βάσει των

⁹⁹ Περισσότερα για τα κυπριακά παραδείγματα αμβώνων, βλ. Nicolaou, «Le strutture», ό.π. (υποσημ. 65), 118-120 και D. Nicolaou, «Liturgical Furnishings from Early Christian Basilicas of Cyprus, 4th-7th century», *The Archaeology of Late Antique and Byzantine Cyprus (4th-12th centuries AD). Conference in Honour of Athanasios Papageorgiou*, επιμ. D. Michaelides – M. Parani, CCEC 43 (2013), 155-174.

¹⁰⁰ Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 33.

¹⁰¹ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 46.

¹⁰² Για τη γνωστή επιγραφή των Σόλων, βλ. Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 115-125. J. Noret, «L'expédition canadienne à Soli et ses résultats pour l'intelligence et la datation de la Vie de S. Auxibe», *Analecta Bollandiana* 104 (1986), 445-452. D. Feissel, «Inscriptions chrétiennes et byzantines, Chypre», *REG* 100 (1987), 380-381. Α. Παπαγεωργίου, «Μια σύγχρονη πηγή για τις δυο πρώτες αραβικές επιδρομές κατά της Κύπρου», *Στασίνο*

προαναφερθέντων επιχειρημάτων, ότι η πεντάκλιτη βασιλική ανεγέρθηκε κατά το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα και παρουσιάζει τέσσερις τουλάχιστον φάσεις ψήφωσης των δαπέδων, επεμβάσεις συντήρησης στα υπάρχοντα δάπεδα και μία αναδιαμόρφωση του ιερού βήματος, καταλήγουμε στο ότι είχε σεβαστή διάρκεια ζωής. Η αντικατάστασή της, επομένως, πρέπει να έγινε μετά τα μέσα του 6ου αιώνα και πριν από τα μέσα του 7ου αιώνα¹⁰³.

Αναμφισβήτητα, κατά την πρώτη και δεύτερη αραβική επιδρομή, το συγκρότημα πυρπολείται, γεγονός που μαρτυρείται από τη γνωστή επιγραφή που βρέθηκε στο αίθριο της βασιλικής¹⁰⁴. Η επιγραφή που αναρτήθηκε σε κάποια χρονική στιγμή μεταξύ της 1ης Σεπτεμβρίου 654 και της 31ης Αυγούστου 655, τόσο εντός του ναού¹⁰⁵ όσο και στο αίθριο, τεκμηριώνει ότι η βασιλική και το επισκοπείον καταστράφηκαν από πυρκαγιά κατά την πρώτη και δεύτερη αραβική επιδρομή και ότι ο επίσκοπος των Σόλων Ιωάννης ανοικοδόμησε, στέγασε και διακόσμησε τα κατεστραμμένα οικοδομήματα¹⁰⁶. Στην έντονη οικοδομική δραστηριότητα του γνωστού και από άλλα επιγραφικά μνημεία και σφραγίδες επισκόπου Ιωάννη Γ', που τοποθετείται πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τις αραβικές επιδρομές των μέσων του 7ου αιώνα¹⁰⁷, εντάσσεται και η ανακαίνιση της τρίκλιτης βασιλικής.

Για πόσους αιώνες επιβιώνει το επισκοπικό συγκρότημα στη συγκεκριμένη θέση και με τη συγκεκριμένη μορφή; Οι αρχαιολογικές ενδείξεις για τις μεταγενέστερες φάσεις είναι αρκετά συγκεχυμένες. Υπάρχουν στοιχεία που αποδεικνύουν διαφορετικές επεμβάσεις συντήρησης των δαπέδων, με την προσθήκη πλίνθων, κεράμων και επαναχρησιμοποιημένων μαρμάρινων πλακών στο προϋπάρχον μαρμαροθετημένο δάπεδο (*opus sectile*)¹⁰⁸. Επίσης, μια τελευταία ανύψωση του δαπέδου του ιερού βήματος ίσως να ταυτίζεται με κάποια φάση ανακαίνισης του συγκροτήματος¹⁰⁹. Ο des Gagniers αναφέρει ότι γύρω στον 12ο αιώνα, πάνω από το ιερό βήμα της τρίκλιτης βασιλικής, κτίζεται ναύδριο διαστάσεων 14,5 μ. μήκους και 8,60 μ. πλάτους¹¹⁰. Ο χώρος πέριξ και εντός του μικρού αυτού ναού φιλοξενεί μεσαιωνικές ταφές που, σύμφωνα με τα κεραμικά ευρήματα και τις νομισματικές ενδείξεις, μπορούν να χρονολογηθούν από τον 13ο (;) μέχρι τον 15ο αιώνα. Πράγματι, για να δικαιολογηθεί η παρουσία τους στο σημείο αυτό, πρέπει αναγκαστικά να υποθέσουμε μια μορφή συνέχειας της λατρείας που διατηρεί η μνήμη αγιότητας του χώρου. Άρα δεν μπορούμε παρά να δεχτούμε ότι στον χώρο της μεγάλης βασιλικής κτίζεται ένας μικρότερος πυρήνας λατρείας, που σίγουρα υπάρχει μέχρι τον 15ο αιώνα. Η σμίκρυνση του χώρου λατρείας και η διατήρησή του μέσα στα ερείπια παλαιοχριστιανικών ναών δεν είναι άγνωστη στην Κύπρο. Τουναντίον, αποτελεί συνήθη πρακτική που συναντάται σε αρκετές περιπτώσεις μεγάλων παλαιοχριστιανικών συγκροτημάτων του νησιού¹¹¹. Η οριστική εγκατάλειψη του χώρου θα πρέπει να γίνει μετά τον 15ο αιώνα, οπότε εκλείπουν παντελώς οι

9 (1986-1988), 167-175. Κυρίως βλ. D. Feissel, «Jean de Soloi, un évêque chypriote au milieu du VIIe siècle», *Constructing the Seventh Century (TM 17)*, επιμ. C. Zuckerman, Παρίσι 2013, 219-236.

¹⁰³ Οι απόψεις των μελετητών διίστανται ως προς τη φάση οικοδόμησης της τρίκλιτης βασιλικής. Ο Tran Tam Tinh τη χρονολογεί στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα, Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 76-80. Ο Neal επίσης αποδέχεται την άποψη του Tran Tam Tinh [Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), 15]. Αντίθετα, ο Megaw τη χρονολογεί γύρω στο 400. Megaw, «The Soloi basilicas», ό.π. (υποσημ. 33), 171-176.

¹⁰⁴ Βλ. υποσημ. 102.

¹⁰⁵ Θραύσμα που σώζει τμήμα από το ίδιο κείμενο της επιγραφής η οποία βρέθηκε στο αίθριο, ήρθε στο φως και εντός του ναού. Σύμφωνα με τον Metcalf, η μία επιγραφή φαίνεται να αντικαθιστά την άλλη. Για τον σχετικό προβληματισμό ύπαρξης δύο ίδιων επιγραφών, τόσο εντός όσο και εκτός του ναού, βλ. D. M. Metcalf, *Byzantine Cyprus 491-1191* (Cyprus Research Centre, Text and Studies in the History of Cyprus LXII), Λευκωσία 2009, 221-224.

¹⁰⁶ Feissel, «Jean de Soloi», ό.π. (υποσημ. 102), 234.

¹⁰⁷ Στο ίδιο, 235-236.

¹⁰⁸ Πλάκες με επιπεδόγλυφη διακόσμηση είναι ορατές σε διαφορετικά σημεία του δαπέδου, ενώ στη νότια πλάγια αψίδα υπάρχουν ακόμη κατά χώραν πλίνθοι που συμπληρώνουν τα κενά του μαρμαροθετήματος.

¹⁰⁹ Κατάλοιπα του τελευταίου δαπέδου του ιερού βήματος είναι ορατά στα δυτικά της χορδής της κεντρικής αψίδας.

¹¹⁰ Des Gagniers, «Excavations at Soloi», ό.π. (υποσημ. 4), 226. Στη δημοσιευμένη έκθεση των αρχαιολογικών ερευνών του Tran Tam Tinh δεν γίνεται καμία μνεία για το εν λόγω οικοδομήμα. Αναφορά γίνεται μόνο στις ταφές.

¹¹¹ D. Nicolaou, «The afterlife of the Early Christian Basilicas of Cyprus: continuities or interruptions?», *Byzantium in Transition: The Byzantine Early Middle Ages 7th-8th centuries*, επιμ. A. Vionis, υπό έκδοση.

αρχαιολογικές ενδείξεις για συνέχεια της λατρείας.

Μέχρι τότε ο χώρος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής διατήρησε τον χαρακτήρα του ως έδρα της Επισκοπής των Σόλων δεν είναι γνωστό. Το σίγουρο είναι ότι ο επίσκοπος Ιωάννης Γ΄ ανακαινίζει τη βασιλική στα μέσα του 7ου αιώνα, άρα, παρ' όλη την καταστροφή, υπάρχει η οικονομική ευρωστία που επιτρέπει τη συνέχιση χρήσης της ίδιας επισκοπικής έδρας και μετά τις αραβικές επιδρομές.

Το προσκύνημα του Αγίου Αυξιβίου παρουσιάζει μεγάλη διάρκεια ζωής, που ανιχνεύεται αρχαιολογικά από τον 4ο μέχρι τον 15ο αιώνα. Η ευσέβεια των πιστών προς το πρόσωπο του αγίου δημιουργεί την ανάγκη οικοδόμησης κτηριακών εγκαταστάσεων για την τελετουργική έκφραση της ευσέβειας αυτής. Πράγματι, όπως έχει ήδη διαφανεί από τη μελέτη των σωζόμενων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, είναι ξεκάθαρο ότι υπήρξαν αρχαιότερα κτήρια (4ος αιώνας), τα οποία αποτέλεσαν τον καθοριστικό παράγοντα για τη θέση των δύο μεταγενέστερων ναών, της πεντάκλιτης (δεύτερο μισό του 5ου αιώνα) και της τρίκλιτης (δεύτερο μισό του 6ου αιώνα) βασιλικής αντίστοιχα. Τα πρώιμα αυτά κτήρια (υπόσκαφος θάλαμος, στέγνα, χώρος με τη μνημειακή κρήνη), που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με το *Μαρτύριο* του αγίου και που συνδέονται άμεσα με τον τρόπο έκφρασης της αγιότητάς του, παρέμειναν ο πυρήνας λατρείας κατά τους αιώνες που ακολούθησαν. Όπως έχει αποδειχθεί, η παρουσία του υγρού στοιχείου είναι πολύ έντονη σε όλες τις φάσεις χρήσης του μνημείου. Δεν μπορούμε, λοιπόν, παρά να υποθέσουμε ότι στην επισκοπική βασιλική των Σόλων, στη βασιλική του Αγίου Αυξιβίου, υπήρχε πηγή καθαγιασμένη από τη χάρη του αγίου. Είναι χαρακτηριστικές οι εικόνες πλήθους προσκυνητών, όπως μεταφέρονται από τον *Βίο* του αγίου, που φτάνουν από όλο το νησί *δρομαῖοι*, γιατί *ιάσεις πολλὰ γίνονται διὰ*

*τοῦ ἁγίου παμμάκαρος πατρὸς καὶ ἀρχιεπισκόπου Αὐξιβίου*¹¹². Ἴσως το *ἀπαντητήριον* των Σόλων, γνωστό από επιγραφικά δεδομένα, το οποίο, σύμφωνα με τον Feissel, ανακαινίστηκε από τον επίσκοπο Ιωάννη Γ΄ κατά το πρώτο μισό του 7ου αιώνα, φιλοξενούσε τα πλήθη των πιστών που συνέρρεαν στους Σόλους¹¹³.

Το επισκοπικό συγκρότημα των Σόλων δεν έχει ακόμη διερευνηθεί πλήρως. Η βίαιη διακοπή των ερευνών, το καλοκαίρι του 1974, διέκοψε επίσης και τη διαδικασία ερμηνείας ενός από τα μεγαλύτερα παλαιοχριστιανικά κέντρα του νησιού. Μόνο ένα μέρος του συγκροτήματος έχει αποκαλυφθεί. Η επέκτασή του πέρα από τις αψίδες του ιερού βήματος επιβεβαιώθηκε από δοκιμαστικές τομές¹¹⁴, ενώ η ύπαρξη βαπτιστηρίου πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη, αν και αυτό δεν έχει ακόμη τεκμηριωθεί ανασκαφικά. Ο ίδιος ο υπόσκαφος θάλαμος, ο οποίος πιθανότατα φιλοξενούσε τα λείψανα του αγίου, δεν έχει ανασκαφεί. Μόνο η ολοκλήρωση των αρχαιολογικών ερευνών μπορεί να συμπληρώσει τα κενά και να βοηθήσει στη βαθύτερη και ουσιαστικότερη κατανόηση της πολυσύνθετης ιστορίας του επισκοπικού συγκροτήματος της πόλης των Σόλων.

¹¹² Noret, *Hagiographica Cypria*, ό.π. (υποσημ. 20), 199.

¹¹³ Feissel, «Jean de Soloi», ό.π. (υποσημ. 102), 225.

¹¹⁴ Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), 128-129.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 3, 22: Tran Tam Tinh, *Soloi. Dix campagnes*, ό.π. (υποσημ. 13), πίν. C, XXIII, εικ. 177. Εικ. 2: Kassianidou, «The Exploitation», ό.π. (υποσημ. 26), εικ. 5. Εικ. 4, 9, 13, 20: Ντόρλια Νικολάου. Εικ. 5-8, 10, 12, 14-19, 21: Neal, *The Basilica at Soloi*, ό.π. (υποσημ. 10), εικ. 3, CApse_002, CApseN_001, 4 (επεξεργασία Σ. Χριστοδούλου), 12, 3 (επεξεργασία Ντ. Νικολάου), CNave_G1_01, CNave_duck_dolphins_01, CNave_swan_05, AtriumS_partialoverview_02, 3b, AtriumCPool_B2_01, DiaconE_1_01. Εικ. 11: Σωτηρίου, *Η Βασιλική*, ό.π. (υποσημ. 50), πίν. 8.

Doria Nicolaou

NUOVA PROPOSTA INTERPRETATIVA E RICOSTRUZIONE CRONOLOGICA DEL COMPLESSO PALEOCRISTIANO DI SOLOI

Scoperta nel 1966, la basilica di Soloi è stata oggetto di indagini archeologiche ad opera dell'Università di Laval, Québec, fino al 1974, quando l'invasione militare turca ha impedito la continuazione delle ricerche. La missione canadese, intrapresa nel 1965, ha rimesso in luce, oltre alla basilica cristiana, anche diversi quartieri della città romana e la necropoli. I pavimenti in mosaico e in *opus sectile* del complesso sono stati restaurati nel 2007, e nell'occasione sottoposti a uno studio approfondito che ha tentato di chiarire le fasi strutturali di questo problematico monumento, i cui risultati sono stati pubblicati. Alcuni tentativi di ricostruzione delle fasi edilizie del complesso sono stati fatti, purtroppo però creando più confusione e senza proporre interpretazioni convincenti, specialmente per quando riguarda i resti più antichi nel sito. Questo studio mira appunto a chiarire le fasi cronologiche del complesso, dal IV fino al XV secolo e a formulare nuove interpretazioni sulla base di un approccio critico dei dati ad oggi disponibili.

La basilica di Soloi è l'unico edificio di culto cristiano fino ad oggi riconosciuto in questa città ubicata sulla costa settentrionale dell'isola. L'insediamento di Soloi, caratterizzato da una sostanziale continuità di vita dall'epoca geometrica al primo medioevo, deve la sua antica prosperità alla presenza del porto e alla prossimità delle miniere di rame. La basilica in esame era senz'altro urbana in quanto localizzata all'interno della cinta muraria. Eretta su un altopiano semiartificiale, a quasi 20 m sul livello del mare, a nord-est dell'Acropoli, a sud-est dell'*Agora* e nelle vicinanze del teatro, essa potrebbe identificarsi con la basilica episcopale di Soloi.

Secondo la *Vita Sancti Auxibii*, scritta probabilmente tra il 600 e il 649, tramandata da vari manoscritti di varie epoche e assorbita dai sinassari bizantini, Auxibio sarebbe stato il primo vescovo di Soloi, vissuto durante l'età apostolica e ordinato dallo stesso apostolo Marco per cristianizzare la città. L'anonimo autore dell'opera ci informa che ad Auxibio si deve la costruzione di

un grande edificio di culto in sostituzione di uno più piccolo e inadatto ad accogliere le accresciute folle dei cristiani. Tra gli ovvii anacronismi e la tendenza sistematica ad attribuire a ogni Chiesa un'origine apostolica, bisogna però distinguere gli elementi attendibili e le coordinate agiografiche, di valore storico-topografico. L'unica menzione di un certo vescovo Auxibio di Cipro è fornita dall'Apologetico II di Atanasio nell'elenco dei vescovi firmatari al Sinodo di Serdica del 343, dei quali non è indicata però la diocesi di appartenenza. Questa informazione risulta insufficiente a confermare la storicità della leggenda, sebbene Noret, sulla base di una serie di argomentazioni, ritenga di poter riconoscere il santo in questo omonimo vescovo presente al Concilio di Serdica. Gli studiosi concordano comunque nell'affermare che la basilica fu intitolata al santo, e che in questo stesso monumento si deve ricercare anche il luogo della sepoltura di Auxibio.

Infatti, i resti più antichi messi in luce è un ambiente absidato sotterraneo e più a nord una cisterna che forse riforniva una struttura con una fontana monumentale, composta da due o tre nicchie. Quest'ultima si trova a sud dell'ambiente sotterraneo, al quale forse si sovrappose anche con la sua estensione, e in un momento successivo, fu interessata dalla messa in evidenza di uno spazio recintato al centro della sua parte orientale. Per quanto riguarda la funzione dell'ambiente sotterraneo sembrerebbe ragionevole attribuire alla struttura un carattere devozionale, riconoscendovi cioè la cripta prevista per ospitare le reliquie di Auxibio, considerato soprattutto che essa condizionò la costruzione della prima basilica.

Forse verso la seconda metà del V secolo si verificarono dei cambiamenti strutturali legati certamente alla costruzione dell'edificio a cinque navate che ha inglobato l'ambiente sotterraneo e la struttura con la fontana. La sua ricostruzione planimetrica è basata perlopiù sui pavimenti musivi superstiti, che si distinguono più fasi

decorative, mentre l'area presbiteriale risulta essere successivamente stata rialzata e ampliata. Durante questa fase l'ambiente sotterraneo era accessibile dalla navata interna nord della basilica.

Durante la seconda metà del VI secolo, un'importante impresa edilizia distrusse completamente l'edificio a cinque navate costruendo al suo posto una basilica a tre navate di dimensioni di poco superiori. Le tre navate della nuova basilica terminavano a est con tre absidi internamente ed esternamente semicircolari. La decorazione architettonica e i rivestimenti di questo secondo edificio sono databili al VI-VII secolo. L'accesso all'ambiente sotterraneo viene annullato, sigillandolo con il nuovo pavimento in *opus sectile*.

In tutte queste le fasi edilizie già descritte, l'elemento dell'acqua è molto presente nei successivi edifici di culto. Esso è stato rintracciato archeologicamente nelle vicinanze dell'ambiente sotterraneo. L'ipotesi che questo ambiente avesse un carattere devozionale, che fosse cioè la cripta prevista per ospitare le reliquie di Auxibio, appare comunque plausibile, sulla base non solo dei resti

archeologici, ma anche della fonte agiografica del santo. Nei racconti dei suoi miracoli scritti intorno alla prima metà del VII secolo, infatti, la tomba del santo, qualificata come teca, è descritta come una fonte inesauribile di acqua santa miracolosa.

Secondo una testimonianza epigrafica, la basilica subì un attacco durante le invasioni arabe della metà del VII secolo ma che il suo vescovo Giovanni la restaurò, la dotò di un nuovo tetto, la decorò e completò l'opera per la gloria del Padre, del Figlio e dello Spirito Santo.

Il *terminus ante quem* per l'abbandono del sito è suggerito dall'impianto di sepolture all'interno e all'esterno della basilica. Dal materiale ceramico rinvenuto nelle sepolture, databile tra la fine del XIII e gli inizi del XV secolo, nonché da quello numismatico (restituito anche dagli strati di distruzione), tale termine si potrebbe collocare nel XV secolo.

*WissenschaftsCampus Mainz Postdoctoral Fellow
dorianicolaou@gmail.com*